

ПА РОДНЫМ КРАІ

М.А. ТКАЧОЎ, А.А. ТРУСАЎ

Старажытны Мсціслаў

Мінск
«Полімя»
1992

СЛОВА ПРА АЎТАРАЎ

Чалавек можа пісаць пра многае, рабіць гэта таленавіта, адказна, але, відаць, менавіта пры напісанні кнігі пра свой родны кут, адкуль ён родам, адкуль на ўсё жыццё назапашаны годнасць, цвёрдасць духу і заўсёдная перакананасць, што толькі тут твой «цэнтр зямлі», гэтыя якасці праяўляюцца ў найбольшай меры. Якраз такімі мне бачацца аўтары прапануемай кнігі М. А. Ткачоў і А. А. Трусаў, якія нарадзіліся і ўзгадаваліся ў гордым горадзе Мсціславе з багацейшай гісторыяй і унікальнымі помнікамі старажытнасці, што ўжо з маленства зачарвалі іх і нават падказалі выбар професіі — археалогія, гісторыя.

Першым заявіў аб сабе вучонаму свету Міхась Аляксандравіч Ткачоў (нарадзіўся ў 1942 г.), у работе якога арганічна спалучаюцца глыбінасць даследчыка і віртуознасць літаратара, аб чым засведчылі яго кнігі, манографіі, нарысы, эсэ. Агульнапрызнаны беларускі вучоны, доктар гістарычных навук нарадзіўся ў сям'і настаўнікаў Алеся Рыгоравіча і Дамінікі Сямёнаўны, чыя педагогічная дзейнасць была і застаецца ў памяці іх шматлікіх выхаванцаў. Да вайны добра ведалі Алеся Рыгоравіча ў наваколлі. Бывала,

расцягне свой гармонік — і завіхрацца пárы, весяліцца вечарынка. І з касой у лузе першы, і з сярпом на жытнім полі таксама паказваў свае спрыт і ўмельства. Падзяліў ён трагічны лёс тысяч салдат той жудаснай вайны, склаўшы галаву ў топкіх балотах пад Ленінградам. Так і не дазнаўся пра нараджэнне сына.

Маці, якая сама ў горы вырасла, сына як магла адгароджвала ад усякага ліха. Яна выхавала цудоўнага чалавека, моцную натуру, творчую асобу.

Пасля заканчэння ў 1964 г. Беларускага дзяржаўнага універсітэта імя У. І. Леніна Міхась Ткачоў на некалькі гадоў пасяліўся ў Жодзіне, працаваў настаўнікам гісторыі, завучам сярэдняй школы № 3. Потым была аспірантура ў Інстытуце гісторыі АН БССР, дзе і абараніў у 1973 г. кандыдацкую дысертацыю. Плённа даследаваў замкі Беларусі — мураваны шчыт яе абароны, прайшоў сотні кіламетраў, выяўляючы унікальныя помнікі нашага дойлідства. Многія гады праводзіў археалагічныя раскопкі ў гарадах Пасожжа — Мсціславе, Крычаве, Слаўгарадзе, Чачэрску, Гомелі, а таксама ў Віцебску і Гародні. Вынікі яго падзвіжніцтва знайшли адлюстраванне ў важных для навукі працах: «Замкі Беларусі» (1977), у аднайменнай манаграфіі, але практычна зусім новай кнізе, што выйшла ў 1987 г., «Абарончыя збудаванні заходніх земель Беларусі XIII—XVIII стст.» (1978). У саўтарстве з А. А. Трусавым, В. Е. Собалем, У. В. Угрыновічам выпушчаны альбом «Беларуская кафля» (1989). М. А. Ткачоў з'яўляецца аўтарам многіх раздзелаў шматтомнай «Гісторыі беларускага мастацтва», «Збору помнікаў гісторыі і культуры Беларусі» і іншых акадэмічных выданняў.

У 1978 г. М. А. Ткачова запрасілі на кафедру гісторыі БССР і СССР у Гродзенскі дзяржаўны універсітэт. Тут раскрыўся яго прыроджаны дар педагога, лідэра моладзі, добрага арганізатора. Вакол гэтай постаці гуртавалася гродзенская інтэлігенцыя, пры яго актыўным удзеле створаны вядомы цяпер гістарычна-культурны і палітычны клуб «Паходня». Вучоны ішоў у бой з коснасцю, абараняў помнікі і гістарычны цэнтр Гродна, заступаўся за памятныя мясціны вобласці. Без адрыву ад асноўнай работы ён у 1987 г. бліскуча абараніў докторскую дысертацыю і стаў прафесарам універсітэта. Рэдка якая проблемная навуковая канферэнцыя абыходзіцца без яго ўдзелу.

Выдавецтва «Беларуская Савецкая Энцыклапедыя»

імя Петруся Броўкі задумала выпусціць «Гістарычную энцыклапедыю Беларусі», а ўзначаліць калектыву рэдакцыі запрасілі М. А. Ткачова. Так для вучонага пачалася новая работа па стварэнні першага фундаментальнага спецыялізаванага даведніка па гісторыі, археалогіі, нумізматыцы. Ен і тут задае тон у падрыхтоўцы доўгачакай метрыкі нашага народа, далучыўшы да пачэснай справы лепшыя сілы з «цэху» гісторыкаў.

Другі аўтар — Алег Анатолевіч Трусаў (нарадзіўся ў 1954 г.) параўнальна нядайна прыйшоў у вялікую навуку. Пасля заканчэння ў 1976 г. Беларускага дзяржаўнага універсітета імя У. І. Леніна, потым аспірантуры абараніў у 1981 г. кандыдацкую дысертацыю. Усё яго навуковае жыццё звязана з Беларускім рэспубліканскім рэстаўрацыйна-праектным інстытутам. Як і яго старэйшы зямляк, Алег Трусаў удзельнічаў у шматлікіх археалагічных экспедыцыях. Яго клопатам сталі помнікі беларускага дойлідства. Ен займаецца таксама іх рэстаўрацыяй. Аб узнаўленні Лідскага замка вучоны расказаў у сваёй кніжачцы «Стараадаўніх муроў адраджэнне» (1990). Першая яго манографія выйшла ў 1988 г. — гэта «Памятнікі монументальнага зодчества Белоруссии XI—XVII вв.» А нядайна з'явілася яшчэ адно даследаванне — «Старонкі мураванай кнігі» (1990). Мноства публікаций гэтага аўтара надрукавана ў самых розных перыядычных выданнях. Удзельнічае ён і ў стварэнні новых энцыклапедый, працягвае сваю археалагічную працу.

У 1990 г. А. А. Трусаў абраны дэпутатам Вярхоўнага Савета БССР, і цяпер яго ўвага ўсё часцей пераключаецца на грамадскую дзейнасць. Многія тэлегледачы ўжо паспелі заўважыць гэтага нераўнадушнага чалавека, які дзейсна ўключочаецца ў праблемы жыцця рэспублікі. Ен намеснік старшыні камісіі па адукацыі, культуры і захаванні гістарычнай спадчыны.

Будзем спадзявацца і верыць: імёны гэтых аўтараў хораша ўпішуцца ў агульную канву моцнага мсціслаўскага роду, аб якім ідзе гутарка на старонках кнігі — той самай, што добразычлівы чытач бярэ ў свае руکі.

Генадзь ҚАХАНОУСКІ,
кандыдат гістарычных навук.

*Родным нашым
и землякам-мсціслайцам
присвячаем.*

Аўтары

МСЦІСЛАЎ — ІМЯ СТАРАЖЫТНАЕ

Сярод лясоў і пагоркаў Смаленскай зямлі бярэ свае вытокі рака Віхра. Убіраючы воды крыніц і лясных рачулак, бяжыць яна праз гай і дубровы, праз жытнёвія палі і духмяныя сенажацы да старэйшага брата Сожа. І толькі ў адным месцы суцішае імклівы бег, робіць паўкруга па заросшым краскамі лузэ, мінаючы старажытны горад, што стрэўся на яе шляху.

Вякамі глядзеўся ён у люстра светлых вод. Памятае Віхра, як паўставалі тут першыя хаты і сцены драўлянага замка. Горад рос, дужэй, багацеў, не раз адбіваў напады скаваных суседзяў.

Шмат часу з той пары прайшло-праляцела. Шмат вады збегла ў быстраецчай Віхры. Але па-ранейшаму жыве вячысты горад, узніты над ваколіцай далонямі пагоркаў і ўзвалляў. Высяцца стромкія шаломы яго старадаўніх пабудоў. Жывуць тут працавітая, руплівая людзі, якім дасталіся ў спадчыну слава і багатая гісторыя роднага горада, у назве якога чуецца рэха даўніх бітваў, покліч званоў залатой старасветчыны, галасы мудрых і мужных продкаў...

Імя яго — Мсціслаў.

Археалагічныя даследаванні паказалі, што на тэрыторыі цяперашняга Мсціслава людзі жылі яшчэ ў эпоху бронзавага веку. На правым беразе некалі паўнаводнай Віхры, на высокай гары, якая пазней атрымала назыву Дзявоочая, быў маленькі родавы пасёлак. Яго сляды амаль знішчаны больш познім паселішчам днепрадзвінскай і ранняга этапу зарубінецкай археалагічных культур эпохі жалезнага веку.

Археолагі знайшлі тут фрагменты керамікі эпохі бронзы з шнуровым арнаментам, касцяныя пацеркі, рыбалоўны гарпун, серпападобны нож, бронзавую фібулу-засцежку для плашча, якая датуецца II тысячагоддзем да н. э., і іншыя рэчы.

Рэшткі абвугленых сцен умацаванняў данеслі да нас звесткі пра трагедыю, што адбылася калісьці. Але жыццё ў пасёлку не спынілася. На руінах насыпалі высокі вал, на ім паставілі яшчэ больш моцныя драўляныя сцены. Унутраны схіл вала з мэтай прадухіліць яго разбурэнне быў умацаваны глінай, лаўжкамі і бярвеннем. Пасяленне існавала не больш як 200 гадоў (I ст. да н. э. — I ст. н. э.).

Мяркуючы па тым, што сцены гэтых умацаванняў згнілі, а предметаў матэрыяльнай культуры II—IV стст. н. э. не знайдзена, можна меркаваць, што жыхары пасёлка перабраліся ў іншае месца, больш бяспечнае і зручнае для жыцця.

У эпоху Кіеўскай Русі на Дзявоочай гары людзі больш не сяліліся, але знайдзеная жалезныя стрэлы гэтага часу наводзяць на думку, што насельніцтва выкарыстоўвала яе як сховішча ад ворага.

Мсціслаў як умацаванае паселішча ўзнік на паўднёвым заходзе ад Дзявоочай гары на ўзвышшы, якое цяпер завецца Замак, або Замкавая гара. Месца для пабудовы было выбрана даволі зручнае. Высокая гара служыла натуральнай перашкодай і аберагала насельнікаў ад дзікіх звяроў і ваяёнічых суседзяў. Жыхары насыпалі высокі вал і ўмацавалі яго дубовым частаколам. За моцнымі сценамі знаходзіўся пасёлак, які паступова вырас да такіх памераў, што людзі пачалі сяліцца на схілах гары і ў яе наваколлі.

Раскопкі, праведзеныя ў 1970—1980-ыя гады аўтарамі кніжкі і іх маладзейшымі памочнікамі на тэрыторыі былога мсціслаўскага пасада, паказалі, што першапачатковое славянскае паселішча на гэтым месцы было ўжо ў X—XI стст. У раскопе, закладзеным на ўскрайку ро-

Гарадзішча Дзявочая гара

ва, што некалі аддзяляў пасад ад Замкавай гары, у ніжніх пластах была знайдзена кераміка X—XI стст., у іншых шурфах і раскопах археолагі адшукалі кала-чападобнае крэсіва X — пачатку XII ст. і некалькі касця-ных грабенъчыкаў (датуюцца X—XIII стст.).

Не так даўно лічылася, што горад Мсціслаў быў засна-ваны ў 1156 г., бо менавіта пад гэтай датай ён згад-ваецца ў Іпацьеўскім летапісе. Але вучоныя пацвердзі-лі дакладнасць пісьмовай крыніцы XII ст., якая свед-чыць, што: «Лета 6642 (1135) Ростислав Мстиславович устрои град великии Смоленскъ и церковь с(в)ятоага Сп(а)са Верху Смядыни и град Мстиславъль на Верхе онъ же созда». Смаленскі князь Расціслаў Мсціслававіч на-зываў «град» у гонар свайго бацькі Мсціслава Вялікага. Пад гарадскімі сценамі ў 1156 г. адбылося замірэнне кіеў-скага князя Ізяслава Давыдавіча з яго «сыновцами». Пісьмовыя крыніцы не паведамляюць нам аб фактах аб-логі горада ў войнах XII ст., хаця сучасныя даслед-чыкі ўказываюць на такую верагоднасць.

Тэрыторыя плямёнаў радзімічаў, на паўночнай мяжы якой знаходзіліся Мсціслаў і размешчаны далей на ўсход Рослаў (зараз Смаленская вобласць), толькі ў пачат-ку XII ст. увайшла ў склад Смаленскага княства.

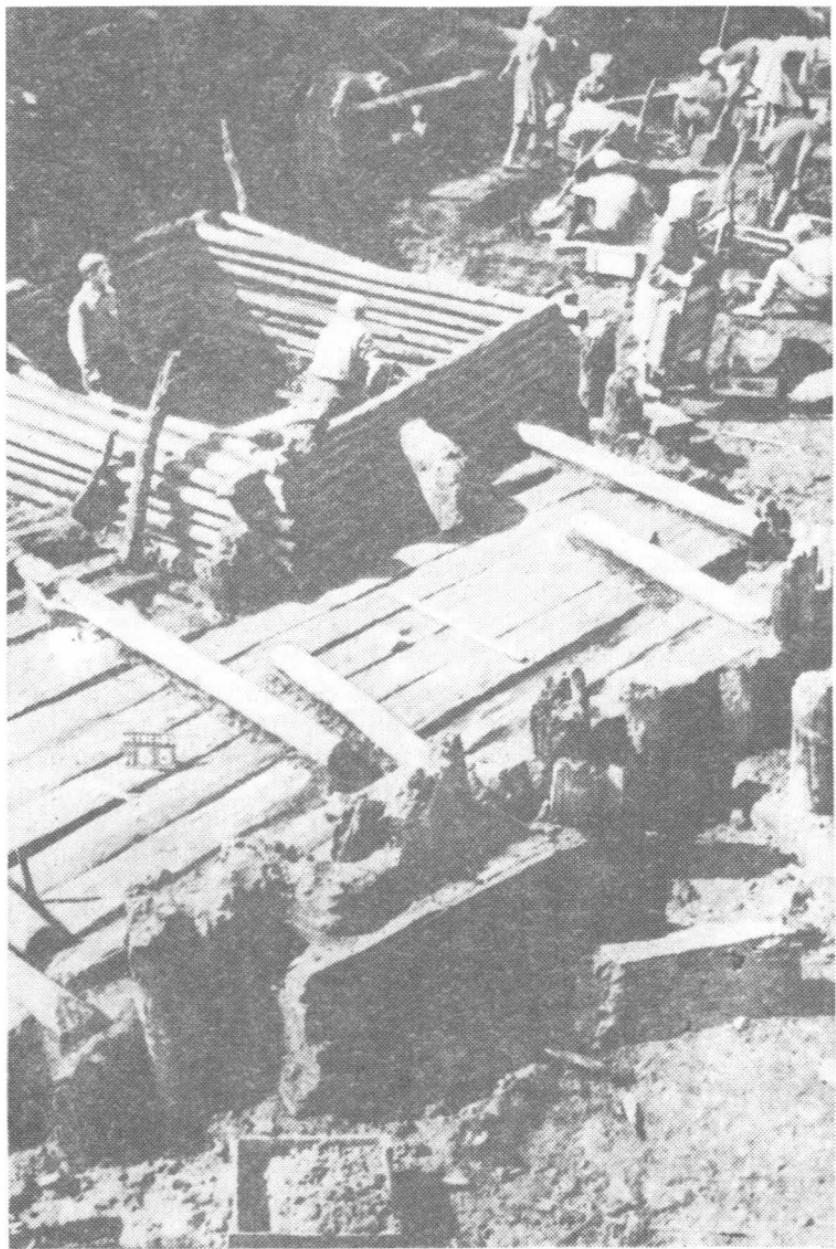
Мсціслаў быў асабістым уладаннем смаленскіх кня-

зёў, якія, несумненна, клапаціліся пра ўмацаванне і развіццце горада, і, магчыма, у другой палове XII ст. стаў нібы іх другой рэзідэнцыяй. У 1180 г. ён ужо сталіца ўдзельнага княства. Яго дзядзінец хутка заняў усю тэрыторыю Замкавай гары. У XII—XVII стст. стаяў велічны шматвежавы драўляны замак, дзе было многа жылых і гаспадарчых пабудоў, паміж якімі праходзілі нешырокія вуліцы, засланыя бярвеннем. Верагодна, дзесьці тут, пасярэдзіне замка, у канцы XII — пачатку XIII ст. быў узведзены мураваны храм (пра гэта сведчаць знайдкі стараадаўнія цэглы-плінфы), які да нашых дзён не ацалеў.

З 1959 г. матэрыяльную культуру месціслаўскага замка вывучае вядомы маскоўскі археолаг Л. В. Аляксееў. За гэты час ім праведзены раскопкі больш чым на 1000 кв. м былога дзядзінца, вывучана гарадская забудова XII—XVI стст. Старажытнаму Месціславу прысвежаны шматлікія артыкулы даследчыка, а таксама раздел у яго манографіі «Смоленская земля в IX—XIII вв.». Пагартаем і мы з вамі гэтую цікавую кнігу...

Таўшчыня культурнага слоя на Замкавай гары дасягае каля 3,3 м. Пад ім залягае першасны слой глебы, які археолагі называюць мацерыком. Драўляныя пабудовы, што знаходзяцца ў самым нізе раскопаў, можна аднесці да XII ст., але захаваліся яны кепска. Самыя старажытныя месціслаўскія будынкі, узрост якіх удалося вызначыць, адносяцца да 1204 г. Над імі залягаюць рэшткі замоў 1221 і 1223 гг. На вуліцах рабілі драўляныя насцілы. Былі яны з тоўстых бярвёнаў, расшчэпленых напалам. Калі рамантавалі вуліцы, старыя драўляныя насцілы спачатку выкідалі, але пазней іх ужо не чапалі і новыя бярвёны клалі на старыя. Некаторыя вуліцы мелі па пяць і болей насцілаў. Шосты ярус адной з іх, напрыклад, перарабляўся ў 1261 г.

Пляц на Замкавай гары, дзе рабіў раскопы Л. В. Аляксееў, быў некалі заняты ў асноўным невялікім сядзібамі. Пераважалі гаспадарчыя пабудовы: свірны, хлявы, клеці, паграбы. Падворкі былі засланыя бярвеннем і абнесеныя драўляным парканам. Жытло сустракалася рэдка. Удалося знайсці толькі адзін невялікі будынак XIII—XIV стст. Л. В. Аляксееў раскапаў таксама рэшткі вежікага восьмікутнага драўлянага збудавання канца XV—XVI стст. Пад ім месціўся яшчэ адзін будынак — ён захаваўся горш. А на самым мацерыку былі знайдзены шматлікія пахаванні ў драўляных трунах. Спачатку даследчык

Квартал гарадской забудовы XIII—XIV стст. на Замкавай гары

думаў, што знайшоў рэшткі вялікай абарончай вежы — данжона, але знаходкі з пахаванняў навялі на іншае меркаванне і дазволілі лічыць, што гэта — старажытны храм.

Дарэчы, месцазнаходжанне старажытнай замкавай царквы пакуль невядомае. Магчыма, калі верыць края-знаўцу У. Г. Краснянскаму, які напісаў у пачатку ХХ ст. вялікую кніжку пра Мсціслаў, замкавы храм быў узведзены ў гонар святога Міколы. Не выключана, што галоўная замкавая царква спачатку была мураваная, бо Л. В. Аляксееў знайшоў на дзядзінцы некалькі кавалкаў старадаўніх цэглы-плінфы (датуецца канцом XII — пачаткам XIII ст.). Некаторыя звесткі пра замкавы храм ёсць у пісьмовых крыніцах.

У канцы XIX ст. быў апублікованы архіў беларускіх магнатаў Сапегаў. У адным з яго документаў пачатку XVI ст. гаворыцца пра неабходнасць набыць звон для замкавага касцёла. На фрэсцы XVIII ст. з роспісу кармеліцкага Успенскага касцёла (фрэска прысвечана аблозе горада рускімі войскамі летам 1654 г.) добра бачная выява царквы, падобнай на храмы XII—XIII стст., што стаіць пасярод Замкавай гары.

За доўгія гады раскопак Л. В. Аляксееў сабраў вялікую калекцыю разнастайных знаходак, што датуюцца XII — першай паловай XVII ст.: гэта непаліваны керамічны посуд, гаршковая і каробкавая кафля, вырабы з косці, дрэва, скуры, шкла і металу. А самая цікавая знаходка — своеасаблівая касцяная пласціны-накладкі XIII ст. Аздобленыя геаметрычным арнаментам у выглядзе ромбаў, пляцёнак, насечак, яны складаюць розныя фігуры. Адна з іх мае выяву міфалагічнага двухгаловага звера, што разявіў пащчу кожнай галавы і гатовы праглынуць двух чалавек у высокіх шапках. Майстар, які вырабіў пласціны і аздобіў іх, быў, несумненна, знаёмы як з касцярэзным мастацтвам палаўецкіх стэпаў, так і з арнаментыкай Заходняй Еўропы. Пра гандлёвую сувязі мсціслаўцаў з Кіевам, Оўручам, нават з Блізкім Усходам сведчаць знайдзеныя шкляныя бранзалеты, кавалкі шклянога посуду XII—XIII стст., шыферных праселкаў. На аскепку шклянога келіха ёсць арабскі надпіс. Знайдзена некалькі металічных крыжоў-энкалпіёнаў. (Энкалпіёнаі называюцца металічныя двухстворкавыя нагрудныя крыжы-складзені.) На вонкавых баках адной створкі крыжа-энкалпіёна можна ўбачыць выяву распятага Хрыста, на другой — Маці боскай з дзіцем, на кан-

Касцяныя пласціны.
XIII ст.
Фота Л. В. Аляксеева

цы крыжа змяшчаліся выявы святых і розныя надпісы. Так, на адным з мсцілаўскіх крыжоў, які датуецца 30-мі гадамі XIII ст., захаваўся надпіс «Богородица помогай». Другі крыж-энкалпіён быў знайдзены ў шаўковым мяшочку.

Жыхары мсцілаўскага дзядзінца мелі разнастайныя бронзавыя і срэбныя ўпрыгожанні: пярсцёнкі, спражкі,

Берасцяная грамата. З раскопак Л. В. Аляксеева

падвескі, званочкі. Некаторыя з іх вырабляліся тут жа, у горадзе. Пра гэта сведчаць знаходкі тыгляў і ліцей-най формы. Пра высокі культурны ўзровень тагачасных мсціслаўцаў гавораць знайдзеная шахматныя фігуркі з дрэва і косці, пісала, кавалак берасцяной граматы.

Грамата, дарэчы, другая на Беларусі, знайдзена ў 1980 г. у некранутым культурным пласце, які адклаўся ў XIII ст. Ад гэтага старадаўняга дакумента захаваўся толькі кавалак памерам $13,8 \times 1,5$ см. Літары прадрапаны на бяросце вострым інструментам, які трymала звыклая да пісьма рука. Верхні радок захаваўся цалкам, а ніжні дайшоў да нас толькі ў фрагментах. Абрысы літар сведчаць, што яны напісаны ў канцы XII — пачатку XIII ст.

Л. В. Аляксееў прыводзіць тэкст граматы ў сваіх публікацыях: «ПІШЕННЦЕ ПО ЛУПАТЬ ГРНВН...ННЛЛО СМЬНА...», ён лічыць, што гаворка ідзе пра пакупку пшаніцы ў неўраджайны год для жыхароў горада за 4,5 грыўні. Другі радок гэтай цікавай пісмовай крыніцы гаворыць пра нейкага Сямёна. Паколькі дакумент знайдзены на княжацкім дзядзінцы, даследчык мяркуе, што мы маем справу з пісьмом князю або яго прыбліжаным. Зараз гэтую унікальную знаходку можна пабачыць у фондах Магілёўскага абласнога краязнаўчага музея.

Зыходзячы з таго, што сума ў 4,5 грыўні даволі значная (для параўнання: смаленскі епіскап атрымліваў падатак з Мсціслава і Копысі па 6 грыўняў у год), Аляксееў лічыць, што гэта буйная закупка збожжа магла адбывацца толькі ў галодны год. Зрабіўшы аналіз усіх засушлівых для Мсціслава гадоў, вучоны атрымаў дату — 1219 г.

Вельмі хутка вакол дзядзінца рос і пасад. Ён паступова заняў тэрыторыю на поўдзень і паўднёвы захад ад Замкавай гары. У час археалагічных раскопак, праведзеных аўтарамі гэтай кнігі, на тэрыторыі былога пасада знайдзены традыцыйныя для той пары рэчы: шкляныя бранзалеты, шыферныя праселкі, нажы, касцяныя гравяні, крыж-энкалпіён, бронзыны абрэзок, керамічны по-

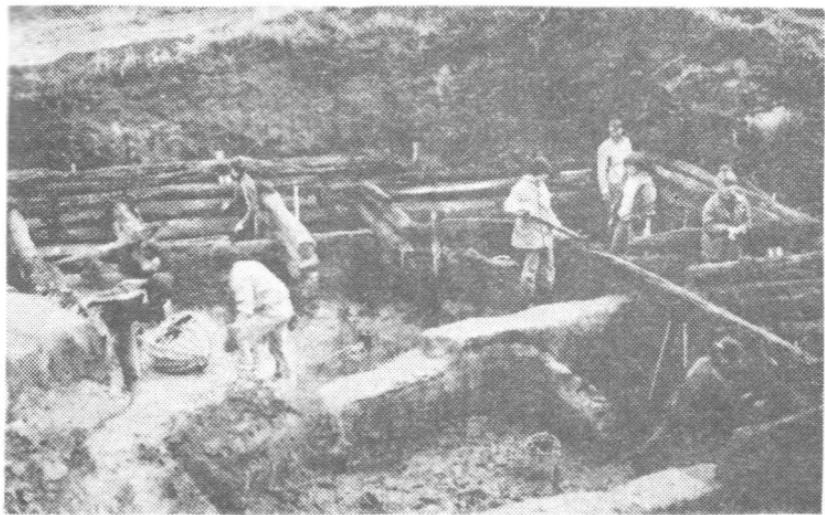
суд хатняга ўжытку, калачападобнае крэсіва. Расчышчаны развал печкі-домніцы.

У выніку раскопак удалося акрэсліць межы пасада ў эпоху Кіеўскай Русі. На заходзе — гэта сучасная вуліца Леніна, дзе ў шурфах знайдзены бытавы керамічны посуд XII ст. і шкляныя бранзалеты. Паўднёвая праходзіла паміж вуліцамі Кірава і Савецкай, на паварот у бок вуліц Юрчанкі і Пралетарскай. Апошняя вуліца, мяркуючы па тым, што на ўсход ад яе не выяўлена матэрыйялаў XII—XIII стст., абмяжоўвала тагачасны горад і, відаць, здаўна не мяніла сваю трасу.

Картаграфаванне знаходак XII—XIII стст. паказала, што пасад Мсціслава ў той час займаў плошчу каля 4,5 га, а разам з дзядзінцам усё старажытнае паселішча размяшчалася на тэрыторыі каля 6 га. Гэта адпавядае памерам сярэдніх гарадоў таго часу.

Л. В. Аляксееў, аналізуочы інфармацыю з пісьмовых крыніц, зрабіў выснову, што ў Мсціславе вакольны горад быў узведзены (ці ўмацаваны) Расціславам, г. зн. паміж 1127 і 1159 гг. Гэта, відаць, трэба разумець так, што ў акрэслены даследчыкам прамежак часу жыхары зрабілі вакол гарадскога пасада абарончыя збудаванні і ператварылі яго ў вакольны горад. Між тым падстаў для такога датавання няма. Як паказалі нашы даследаванні, ператварэнне пасада ў вакольны горад адбылося пазней. Адзін з раскопаў каля кармеліцкага касцёла быў зроблены намі на адрезку старажытнага абарончага вала, які паводле знайдзенай тут керамікі датуецца XIII—XIV стст. Значыць, пасад старажытнага Мсціслава толькі ў гэты час займеў магутныя абарончыя збудаванні, што ператварыла яго ў вакольны горад. Сказаць што-небудзь дакладна пра ўмацаванні мсціслаўскага дзядзінца ў XII—XIV стст. немагчыма, бо раскопкамі старажытных валоў Замкавай гары ніхто з археолагаў яшчэ не займается.

Смаленскае княства, часткай якога быў Мсціслаў і яго ваколіцы, пачало ўмацоўвацца ў пачатку XII ст. Аб'яднаўшы пад сваёй уладай дняпроўскіх крывічоў, яно распаўсюдзіла яе на частку тэрыторыі заходніх вяцічаў, а потым, пасля 1116 г., і на землі паўночных радзімічаў. Спачатку Смаленская зямля адставала ад Полацкай, але ў другой палове XII ст. стала адным з самых вядомых княстваў на землях Кіеўскай

Раскопкі сярэдневяковай драўлянай царквы на Замкавай гары

Русі. Смаленск у пачатку XIII ст. вырас у адзін з вялікіх гарадоў Усходняй Еўропы, буйны цэнтр гандлю. Непасрэдны ўдзел у смаленскім гандлі, відаць, бралі і мсціслаўскія купцы, бо па рэчы Віхры вельмі хутка можна было патрапіць у Сож, адтуль у Дняпро і Чорнае мора. Акрамя гандлю значныя даходы мсціслаўцам прыносіла і паляванне. Згодна прыпісцы, зробленай да ўстаўной граматы смаленскага князя Расціслава, Мсціслаў быў абавязаны плаціць князю даніну — «погородие» 6 грыўняў, а таксама «почестье» — 3 лісы. Гэты звер спрадвеку вельмі часта сустрэкаўся ў тутэйшых мясцінах, а ў канцы XVIII ст. нават патрапіў на гарадскі герб.

Л. В. Аляксееў

«МСЦІСЛАЎ — НЕ АДНАГО СЦІСНУЎ»

У выніку нашесця мангола-татарапу землі Кіеўскай Русі трапілі ў залежнасць да іх. Заходняя ж княствы былой усходнеславянскай дзяржавы паступова былі далучаны да Вялікага княства Літоўскага. У 1352 г. (па іншых звестках — каля 1359 г.) літоўскі князь Альгерд схіліў на свой бок мсціслаўскіх феадалаў і духавенства, заняў Мсціслаў і пакінуў тут свайго намесніка. Горад, застаючыся цэнтрам удзела, увайшоў у склад Вялікага княства Літоўскага. Спачатку ім валодаў сын Альгерда князь Карыгайла. Тады ў Мсціслаўскае княства ўваходзілі Крычаў, Магілёў, Княжычы, Радамля, Расна, Цяцерын, Дрокай і Мглін. Аднак у хуткім часе Карыгайла загінуў, і Мсціслаў дастаўся яго брату Лінгвену (Лугвену) Сімяону, які княжыў тут у 1377—1423 гг.

Смаленскі князь Святаслаў Іванавіч не мог змірыцца са стратай важнага горада і зрабіў спробу вярнуць яго сабе. Выкарыстаўшы выпадак, калі Лугвен ад'ехаў у Кракаў на вяселле Ягайлы з каралевай Ядвігай, ён 18 красавіка 1386 г. з вялікім войскам падступіў да Мсціслава. Летапіс захаваў для нас цікавыя дэталі 11-дзённай аблогі, якія дазваляюць уявіць выгляд горада тых часоў.

З летапісных радкоў бачна, што замак меў драўляныя вежы і сцены. На іх знаходзіліся баявыя пляцоўкі — «забаролы» або «забралы», што мелі выгляд як бы крытых балконаў. З іх можна было не толькі страліць уперад, але і кідаць уніз камяні, бярвёны, ліць вар або смалу ў тым выпадку, калі праціўнік набліжаўся да падножжа сцен.

Нягледзячы на бесперапынны абстрэл замка з камнямётных машын-поракаў, мсціслаўцы адмовіліся здацца смаленскаму князю. Відаць, адною з прычин паслужыла тое, што яны даведаліся пра страшэннае спусташэнне смаленцамі ваколіц горада, аб якім сведчыць летапіс.

На 11-ы дзень аблогі падаспеў Лугвен. Ен вёў акрамя свайго таксама войскі братоў Скіргайлы, Карыбута, Вітаута. Разбіўшы смаленскага князя на берагах Віхры, Лугвен захапіў у палон яго сыноў Глеба і Юрый.

Пазней літоўскі князь і яго сын Юрый, які быў, дарэчы, унукам Дэмітрыя Данскога, доўгі час з'яўля-

ліся намеснікамі ў Ноўгарадзе Вялікім і атрымлівалі ад гэтай пасады вялікія гроши.

Захавалася прысяга Лугвена Ягайле і Ядвізе «короліцы», датаваная 25 красавіка 1389 г. і звязаная з атрыманнем пасады намесніка ў Ноўгарадзе. У грамаце сказана, што «княз Семён іным іменем Лыгвени», дзякуе Ягайлу за тое, што той паставіў яго «опекалником мужем и людем Великого Новгорода», абяцае быць верным «при них при Коруне королевства Польскага пристати и с нашею силой, с нашими помочми и с нашею радою и с нашими остереженій безо всякой лести и хитрости, не хочем також николи отступит их Коруне королевства Польскага». Лугвен быў вопытным ваяром, палкаводцам. Менавіта ён камандаваў групай войска; куды ўваходзілі смаленскі і аршанскі палкі ў час гістарычнай Грунвальдской бітвы 1410 г. Аснову групоўкі складалі віцязі з асобнага мсціслаўскага палка. Як сведчыць «Хроніка Польшчы» Я. Длугаша, у рашающую хвіліну бою, калі польскія дружыны пахіснуліся і сталі адступаць, а ў атрадах чэхаў, мараван і літоўцаў пачалася паніка, толькі палкі пад камандаваннем князя Лугвена выратавалі сітуацыю. Падчас страшэннай сечы з крыжаносцамі амаль усе яны загінулі, але затрымалі праціўніка роўна настолькі, каб даць магчымасць князю Вітаўту прывесці войска ў парадак, перагрупаваць яго і разбіць ворага. На полі Грунвальда мсціслаўцы пакрылі свой сцяг неўядальний славай.

Некаторыя гісторыкі лічаць, што ў час гэтай бітвы кіраваў мсціслаўскім палком юны княжыч Юрый Мсціслаўскі. Документы пакуль што не даюць падстаў для такіх меркаванняў. Аднак цалкам выключаць удзел 15-гадовага юнака ў бітве нельга. У тыя часы сталелі рана, і, магчыма, Юрый удзел у бітве браў. У 1431 г., пасля смерці бацькі, ён стаў княжыць у Мсціславе.

У час барацьбы ў Вялікім княстве Літоўскім за прастол паміж Жыгімонтам Кейстутавічам і Свідрыгайлам, які меў падтрымку праваслаўных феадалаў, князь Юрый стаў на бок апошняга. У снежні 1432 г. Свідрыгайла пацярпеў першае паражэнне, а Жыгімонт прайшоў з войскам праз усю Беларусь і вярнуў пад сваю ўладу гарады тых, хто падтрымліваў яго саперніка. Толькі мсціслаўцы не паддаліся. Жыгімонт прастаяў пад Мсціславам трох тыдней і адступіў, не здолеўшы зламіць упартай абароны.

Пасля канчатковага разгрому Свідрыгайлы Юрый у 1432 г. быў вымушаны разам з сям'ёй паехаць у Ноў-гарад Вялікі, дзе стаў намеснікам. Узначальваючы наў-гародскія рацы, ён атрымаў у 1438 г. шэраг бліску-чых перамог над рыцарамі Лівонскага ордэна. Мсціслаў, якім пэўны час кіраваў каралеўскі намеснік, толькі ў 1440 г. зноў быў вернуты яму вялікім князем Казі-мірам IV.

У тым жа годзе з мэтай расшырэння свайго ўла-дання энергічны мсціслаўскі князь вырашыў выкарыс-таць сакавіцкое паўстанне «чорных людзей» Смален-ска, якія прагналі мясцовага намесніка. Некаторых сма-ленскіх баяр ён «пасцінаў, іншых пакаваў, а маёнткі іхнія падараў і падараў сваім баярам». Хутка Юрый заняў Віцебск, Полацк, таксама ахопленыя паўстаннем. Яно, аднак, было падаўлена. Мсціслаўскому князю давялося ўцякаць і шукаць прытулку ў Ноўгарадзе. Яго горад падпаў пад іншае ўладанне — на гэты раз князя Бараўскага з Масквы, які валодаў княствам менш года. Пасля зноў Юрый памілавалі, і ён вярнуў-ся ў Мсціслаў, дзе правіў да самай сваёй смерці ў 1455 г. Затым княжыў яго сын Іван.

Калі памёр у 1500 г. Іван Юр'евіч, горад быў ад-дадзены М. I. Жаслаўскаму, які атрымаў тытул Мсці-лаўскага князя.

Магутны, добра ўмацаваны мсціслаўскі замак поў-най мерай адчуў на сабе ўвесь цяжар жорсткай ба-рацьбы, якая распачалася ў канцы XV—XVI ст. па-між Рускай дзяржавай і Вялікім княствам Літоўскім.

У 1500 г. ваколіцы Мсціслава былі папалены атра-дам рускіх ваявод. 14 кастрычніка 1502 г. князь М. I. Мсціслаўскі біў чалом вялікаму князю і кара-лю Аляксандру, «што ж тот замок его Мстиславль скажён...» Не прайшло і месяца, як некалькі рускіх вая-вод на чале с князем С. I. Мажайскім прыйшлі «со многими людми Литовские земли воевати. И прийдо-ша воеводы ко Мстиславлю ко граду». З замка вый-шла войска мясцовага дзяржаўцы князя Міхайлы Мсці-лаўскага і ваяводы Астафія Дашковіча «з двором ве-ликого князя, заставою и с желныри». Пачалася жор-сткая бітва. Як паведамляе летапіс: «Литви висёліле тысячи с седмь, а князь Михайло едва утече во града. Ваяводы не здолелі ўзяць замка. Пастаяўши «у града, землю учинили пусту и возвратишася к Москве со многим пленом». Зразумела, што «учинить землю пус-

ту» азначала перш за ёсё знішчэнне павакольнага зе-
сак і захоп у палон іх жыхароў, рабочым рукам та
у баярскіх сядзібах працы было аж занаста. Былынка
1508 г. паход паўтарыўся. Аб яго выніках пададзена
паведамляе.

У пачатку жніўня 1514 г. князі М. Д. Шчаняцэ, I. M. Варатынскі і іншыя князі, а таксама ваяводы і баяры смаленскія «со многими людьми» зноў аблажылі Мсціслаў. На гэты раз мсціслаўскі князь Міхайла прысягнуў вялікаму князю Маскоўскаму, «крест целовал», быў адораны багатай адзежай і самацветамі. Аднак гэта быў тактычны ход, зроблены з мэтаю не дапусціць чарговага разбурэння горада. Пасля вялікай бітвы 1514 г. пад Оршай паміж войскамі Вялікага княства Літоўскага і Вялікага княства Маскоўскага і паражэння рускіх войск мсціслаўскі князь «крестное целование преступиша, отступиша к королю». Войска пад кіраўніцтвам гетмана Вялікага княства Літоўскага князя К. I. Астрожскага зноў заняло Мсціслаў.

Для ўтримання ў мсціслаўскім замку 600 салдат-драбаў — шляхецкай пяхоты з 1523 г. Магілёўская золасць была абавязана выдзяляць 1200 залатых. У верасні 1527 г. вялікі князь Жыгімонт I Стары запатрабаваў ад М. I. Мсціслаўскага тримаць у Мсціславе «...врядников добрых людей, веры годных, которые бы... будучи на тых замках, верне и справедливе служили и тых замков в опатрности (у дноглядзе. — M. T. A. T.) мели; к тому маеть он на тых замках ховати на своих пенязях 50 драбов и теж слуг почет немалый». Такія ж умовы былі прапанаваны ў 1529 г. наступнаму ўладальніку — князю Ю. Зяновічу, які за прыбытак ад першага года дзяржання абавязаваўся «тыи замки наши Мстиславль и Радомль оправовати (рантаваць. — M. T., A. T.). Праз год князь мусіў палову сабранага хлеба накроўваць у замкавыя свірзы, а за прыбытак ад корчмаў і мыта ўтрымліваць душкарой.

Дакументы фіксуюць пастаяннае ўзмацненне мсціслаўскага замка ў першай палове XVI ст. Тут мелацца шмат агнястрэльнай зброяi. Для выканання абарончых работ у горадзе ў 1529 г. уладальнік распараўзіўся прысягнуць людзей з Магілёва, Крычава, Алучыц, Гаечэрска, Прапойска.

У 1534 г. ваенныя дзеянні паміж Рускай дзяржавай і Вялікім княствам Літоўскім працягваліся да во-

сені. У Мсціславе на зіму разміасціліся 600 коннікаў і 300 драбаў. Разам з апалчэннем мяшчан і сялян гэта была даволі вялікая сіла. Ба ўсялякім выпадку, калі ў лістападзе 1535 г. войска 11 царскіх ваявод прыйшло, як паведамляе «Патрыяршы летапіс» XVII ст.: «...С пушками и пищалями... Мстиславля добывати», яно сустрэла ўпартасе супраціўленне. Аблога замка пры артылерыйскім абстрэле працягвалася «через немалый час, з великим штурмом». Аднак ваяводы «ничого вчинити ему не могли и за тым добыванием жадного звятыяства не одержали, одно вежу над вороты и неколко городен з дел збили». Разбураны ўчастак сцяны аднавілі даволі хутка.

У сувязі з тым, што ў ходзе аблогі быў забіты замкавы пушкар, які загадваў артылерый, гаспадар распарадзіўся «обыскати и змовити четырех, а если найдутся, то и более пушкарей и немедля отправить в Мстиславль».

Документы той пары сведчаць, што агнястрэльная зброя, асабліва гарматы, паставяліся сюды з Віленскага гарматнага двара. У 1555 і 1563 гг. былі адпраўлены два сярэднія фальканеты, якія стралялі ядрамі да 12 фунтаў вагой. У замку меліся ручніцы губчастыя і гакаўніцы. Пра пушкароў мсціслаўскага замка вядома няшмат. Документ за 1555 г. згадвае Логвіна Грыдковіча ў сувязі з атрыманнем ім «пляца за горадом в месте Мстиславе на службе пушкарской». Відаць, гэтую прафесію мелі і «два стрельца замковые Богданович и Григорьевич». У 80-ых гадах XVI ст. вядомы пушкары браты Сямён і Багдан Станіславовічы.

У час Лівонскай вайны Мсціслаў асаджаўся тройчы. У канцы сакавіка 1563 г. Іван IV «велел Шигалею — царю отпустити из Смоленска царевича Ибака да царевича вёд многих со многими людьми и с татарами и с Мордвою. Большого да Ивана Михайловича Воронцова и иных воевоны пришли в Литовскую землю на Святой неделе безвестно и юевали Оршу и Дубровну и Мстиславль».

У студзені 1564 г. князі Васіль і Пётр Сярэбраныя-Абаленскія «в Литовской земле войну распустили», па чарзе асаджалі 10 гарадоў, у тым ліку і Мсціслаў.

Праз нейкі час да Мсціслава, Крычава, Радамлі, Магілёва вадзіў войска князь В. А. Бутурлін «з детми боярскими и с Татарами служилыми и с Казанскими с горными, и с Чебоксарскими, и с Остраханскими, и с Нагайскими и с Городецкими, и с Мордвою...» Усе гэтыя аблогі Мсці-

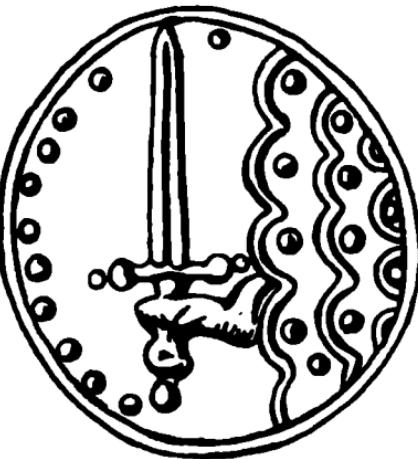
таяў вытрымаў. Трыццаць задоў доўжыўся для горада мірны перыяд. За гэты час былі ўмацаваны яго збарончыя збудаванні.

У пачатку XVII ст. у замку мелася 10 гармат і 150 адзінак ручной агнястрэльной зброі. Гарматы-серпянцыны страллялі ядрамі да 5 фунтаў і адносіліся да навальнай артылерыі. Гарматы буйнога калібру — «делы великие» страллялі ядрамі і карцечнымі зарадамі вагой да 36 фунтаў. Меўся запас волава, свінцу, яздер, пораху.

З 1528 г. Мсціслаў быў уладаннем вялікага князя, цэнтрам староства. З другой паловы XVI ст. — цэнтр ваяводства. У 1634 г. атрымаў магдэбургскае права і герб — «Малую пагоню» у выглядзе рыцарскай рукі з мячом. Сцяг ваяводства быў лімонна-жоўтага колеру з белай «Пагоняй» у чырвоным полі.

У гэты час адбывалася значнае развіццё горада, чаму спрыяла і лібертасця — вызваленне Мсціслава на 6 гадоў ад падаткаў і салдацкіх пастояў, нададзеная сеймам Рэчы Паспалітай. Мсціслаўскія купцы вялі актыўны гандаль не толькі з гарадамі Беларусі, Украіны, Літвы і Польшчы, але і з суседнімі Маскоўскай дзяржавай — Смаленскам, Бранскам, Калугай, Тулай, Казельскам і Москвою. З дакументаў вядома, што на рынках горада, а іх было два — на беразе Віхры меўся асобны, хлебны рынак; — існавалі свае адзінкі вымярэння аб'ёма, даўжыні і вагі: «мсціслаўская бочка», «мсціслаўскія локаць і сажань», «мсціслаўскі пуд і фунт».

Горад быў абведзены высокім земляным валам, на якім стаялі рубленыя гародні і ўчасткамі падвойны паркан з дубовых бярвёнаў, якія рэгулярна абнаўляліся. З «астрога» праз чатыры брамы — Траецкую, Афанасьеўскую, Спаскую і Папоўскую — можна было патрапіць на «шляхі», якія вялі ў бок Смаленска, Магілёва, Орши, Віцебска і Крычава. Моц замка ўзрастала ад вялікіх прыродных равоў шырынёю ад 50 да 300 метраў з глыбінёю 20 і больш метраў, якія абкружалі яго з

Пячатка Мсціслава

усіх бакоў. У дадатак на подступах стаялі мураваныя будынкі кляштараў і манастыроў з уласнымі абарончымі збудаваннямі.

Найбольшыя выпрабаванні за ўсю сярэдневяковую гісторыю Мсціслава выпалі на яго долю ў час руска-польскай вайны 1654—1667 гг. На горад, які закрываў сабой раён Падняпроўя з яго шматлікімі дробнымі замкамі, былі кінуты войскі князёў А. М. Трубяцкага, Г. С. Куракіна, Ю. А. Далгарукава, С. Р. Пажарскага. Толькі пад камандою Трубяцкага знаходзілася 18 200 чалавек, якія «з великою потугою арматно ... облегши около всё място и замок, чынечи штурмы» пачалі 18 ліпеня 1654 г. іх «добываць». Узяць горад аказалася справай няпростай. Сюды, ратуючыся ад вайны, сабралася вялікая колькасць жыхароў Мсціслаўскага ваяводства: шляхта з сем'ямі і слугамі, сяляне, мяшчане дробных гарадоў і мястэчак. Жыхары горада разам з бежанцамі аказалі ўпартасупраціўленне.

Аднак, мяркуючы па ўсім, гарадскі астрог не доўга вытрымліваў аблогу рускіх войск, якія мелі дастакова артылерыі, і быў узяты прыступам. Пасля гэтага падзеі сканцэнтраваліся вакол замка, куды паспела перабрацца значная частка абаронцаў горада. Па сведчанні відавочцаў, у асаджаных было мала боепрыпасаў, і іх адчайныя вылазкі на ворага толькі аддалялі развязку. Яна наступіла пасля шматлікіх штурмаў 22 ліпеня і пачалася спаленнем усяго горада. Затым праціўнік, «учинивши штурм великий зо всіх сторон усилем прэз кгвалт добывши и вынявши мечом людэй шляхты, обычавателей воеводства Мстиславскага и мещан и волошан и іншых розных поветовых людэй не мало, которые збегли до осады, высек и все място и замок огнём выпалил и опустошил». Другі сведка дадае, што салдаты Трубяцкага, выцягваючы з-пад трупаў уцалелых жывых, забіралі іх у палон на Москву. Паводле рускіх дакументаў, «...государев боярин и воевода князь Алексей Никитич Трубецкой с товарышы город Мстиславль взял, и высек, и выжег; а побил в нем болши пятинадесяти тысяч», г. зн. 15 тысяч чалавек.

Аднак загінулі не ўсе. Частка жыхароў усё ж уцалела і была вымушана прысягнуць цару, чакаючы зручнага моманту для перевароту. Як толькі восенню 1658 г. для рускіх войск у Беларусі склалася цяжкае становішча, шэраг гарадоў Беларусі, у тым ліку і Мсціслаў, скінулі царскую ўладу. Тады супраць іх выступіў асобны кар-

ны атрад пад кіраўніцтвам князя Лабанава-Растоўскага, які ў сакавіку 1659 г. пачаў ваенныя дзеянні пад Мсціславам і асадзіў яго. Атрад казакоў і шляхты, які выехаў на бой з замка, пацярпеў паражэнне і быў разбиты «в посаде и под городом и в иных местех близко». Рэшткі атрада і мяшчане Мсціслава селі ў аблогу, хаця да яе былі не зусім гатовы. Лабанаў-Растоўскі пісаў цару: «...В осаде же воды, государь, во Мстиславе у них в городе нет, только запасено льду, а запасы де своими и конскими запослышъ немногими, потому что... они нашего... приходу ко Мстиславлю не чаяли». Дзеянні атрада Лабанава-Растоўскага набылі зацяжны характар: «подступивши и облегши замок Мстиславский, — паведамляе дакумент, — стоял под замком чверть року».

Ваявода вёў аблогу па ўсіх правілах ваеннай навукі: яго ратныя людзі, конныя і пешыя «город Мстиславль осадили накрепко подле самого города... со всех сторонах обозами и щитами вокруг сомкнули и в тех обозах и щитах со всех сторон на раскатах поставили пушки, и проезжие большие и малые дороги заступили и воду у них отняли».

Да асаджаных мсціслаўцаў пасыпалі прапановы здацца, аднак яны адмаўляліся. Аб сітуацыі ў замку адзін з перабежчыкаў, смаленскі щляхціц Канстанцін Мацкоў, «выдал в роспросе... что...у тех изменников во Мстиславле своих и конских запасов становится мало, а льду... больши не станет». Спрабы авалодаць замкам з дапамogaю прыступа былі марныя. Толькі ў канцы сакавіка «города Мстиславля полковник Рытор и шляхта, и казаки, и всяких чинов жилемецкие люди... добили челом и город Мстиславль сдали».

Аднак пакінуты Лабанавым-Растоўскім гарнізон з 266 чалавек утрымацца не здолеў. 16 жніўня 1660 г. «в ночи пришли под Мстиславль польские и литовские люди, конных и пеших с 800 человек, а с ними полковник Липский, и город Мстиславль осадили». Аблога працягвалася да 22 жніўня, калі да «головы» рускага атрада Савіна-Оўцына прыйшлі мсціслаўскія шляхціцы і мяшчане і прапанавалі яму здаць горад. У выпадку нязгоды яны паабяцалі ўсіх звязаць і выдаць праціўніку. Паручнік мсціслаўскай шляхты Марцін Москавіч вырваў у Савіна-Оўцына ключы ад замкавай брамы і асаджаўшых пусцілі ў замак.

У каstryчніку 1660 г. Мсціслаў зноў апынуўся ў руках рускіх ваявод. Тым часам агульная сітуацыя і ход

вайны складваліся ў карысць Рэчы Паспалітая. Ваявода Б. Рапнін, які стаяў з гарнізонам у горадзе, атрымаў загад адступіць, «а остроги старый и новый (відаць, адноўленыя вакол горада ўмацаванні. — *M. T., A. T.*)... выжечь и разорить без остатку... и заказ учинить крепкой под смертной казњю, чтоб в том месте... впредь бы никакие люди не селились». Ваявода спрабаваў нават выказаць нязгоду з указаннем цара. Ён тлумачыў, што «изо Мстиславля, государь, начальных людей и солдат свести и острогов жечь никоими обычаяи нельзя», аднак пазней быў вымушаны падчыніцца загаду. Апошнія жыхары горада, а іх засталося 46 чалавек «посадских людышек... с женишками и с детми» атрымалі ўказ 26 снежня 1660 г. накіравацца ў палон у Яраслаўль. 7 лютага 1661 г., страціўши коней, «помирающие голодной смертью», пісалі яны чалабітную з Вязьмы з просьбаю не высылаць іх у Яраслаўль, а даць магчымасць застасцца ў Вязьме. Адказ на іх чалабітную быў кароткі: «по указу великого государя... из Вязьмы послать в Ярославль... тот час без мотчанья (прамаруджання. — *M. T., A. T.*)».

Руска-польская вайна закончылася для Мсціслава страшным разбурэннем і фактычна поўным знішчэннем. Горад стаяў бязлюдны. Толькі пасля вайны з розных мясцін Беларусі сталі з'язджацца жыхары, якіх вайна расцерушыла па свеце. Іх было так мала, што за імі трывала замацавалася назва «мсціслаўцы-недасекі», бо ўсе іншыя ляглі пад крыававы меч вайны. Аб харектары жыхароў горада гаворыць і народная прымаўка тых часоў: «Мсціслаўцы не паміраюць на сваёй лаўцы».

Сейм Рэчы Паспалітая у 1661 г. вызваліў Мсціслаў ад падаткаў на 4 гады. Аднак гэта было слабым суцяшэннем разбуранаму і бязлюднаму гораду, як і прадстаўленне ганаровага месца ў сейме мсціслаўскому гараднічаму Я. Станкевічу — удзельніку адбівання чатырох штурмаў у ліпені 1654 г.

6 красавіка 1664 г. руіны Мсціслава аглядаў кароль Ян Казімір. Але толькі праз 15 гадоў горад прыйшоў у той стан, калі руکі яго жыхароў змаглі ўзяцца за адбудову ўмацаванняў. У 1676 г. сейм падтрымаў пропанову паслоў Мсціслаўскага ваяводства аб аднаўленні замка і выдзеліў для гэтых мэтаў артылерью і рыштунак. Горад, дзе да вайны было каля 20—30 тысяч жыхароў і які займаў прастору ад Казіміраўскай слабады да Цялячага рова, налічваў ледзьве некалькі сот чалавек. Колькасць гарадскога насельніцтва пачала расці

за кошт яўрэяў, якія мелі дазвол сяліцца на гарадской зямлі з часоў чадання Мсцілаву магдэбургскага права, а пасля руска-польскай вайны атрымалі шэраг пры-вілеяў.

Не паспей горад адрадзіцца, як грымнула новая вайна, Паўночная, і ён зноў апынуўся ў паласе ваеных дзеян-няў. У сярэдзіне жніўня 1708 г. Пётр I, адступаючы са сваім войскам у бок Крычава, загадаў узарваць у Мсці-лаве «укрепления фортеции дабы не оставлять неприя-телю». 29 жніўня 1708 г. праз горад прайшло войска Карла XII, якое абрабавала жыхароў і спустошила ўсе навакольныя вёскі. Дарога на Смаленск і далей на Маск-ву была шведам закрыта, а Смаленшчыну, прылеглую да Мсцілайскага ваяводства, войскі Пятра I загадзя выпалілі з мэтаю пазбавіць шведаў правіянту.

30 жніўня 1708 г. за 16 км ад Мсцілава, каля сяла Добрага, на берагах рэчкі Чорная Натапа адбылася біт-ва паміж рускім і шведскім атрадамі. У дзвюхгадзінным кровапралітным баі шведы былі разбиты, страцілі 3 тыся-чы забітых, сотні параненых, баявыя сцягі шэрагу пал-коў. Гэта — першая буйная перамога рускай арміі ў Паўночнай вайне.

З вялікімі цяжкасцямі адрадзіўся Мсцілаў пасля гэтай вайны. Зноў скарацілася колькасць насельніцтва. За-няпалі ў ім рамяство і гандаль. Сітуацыя выраўнялася толькі праз паўвека. Парубежны замак, аднак, быў адноў-лены і праіснаваў да 70-ых гадоў XVIII ст., калі патрэба ў ім канчатковая адпала ў сувязі з уключэннем горада ў склад Расійскай імперыі.

МАТЭРЫЯЛЬНАЯ КУЛЬТУРА СЯРЭДНЕВЯКОВАГА МСЦІЛАВА. ДЗЕЙНАСЦЬ СЦЯПАНА ІВАНАВА (ПАЛУБЕСА) І ПЯТРА МСЦІЛАЎЦА

Доўгі час пра матэрыяльную культуру Мсцілава XIV—XVIII стст. не было амаль ніякіх звестак, бо археалагічныя даследаванні ў самім горадзе да нядаўня-га часу не праводзіліся. Але вось летам 1981 г. началі забудоўваць тэрыторыю насупраць мсцілайскага замка, якая некалі належала кармеліцкаму кляштару, засно-ваўшаму ў XVII ст. Падчас будаўнічых работ выяўлены значны культурны слой (да 2—2,5 м) са шматлікімі знаходкамі, а таксама рэшткі печы-домніцы.

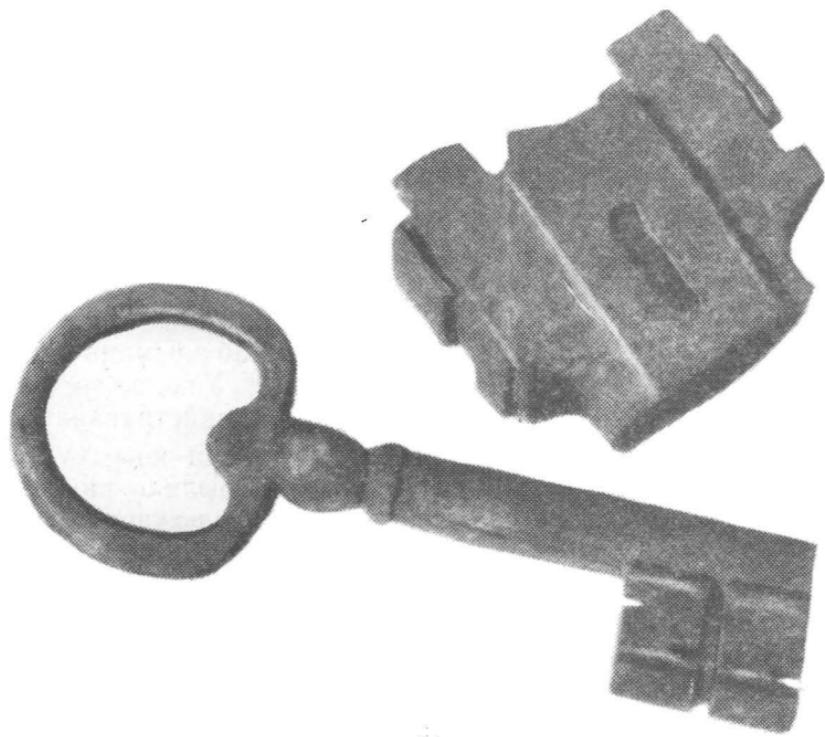

Сутарэнні бернардзінскага кляштара XVIII ст. Раскопкі 1988 г.

У хуткім часе архітэктурна-археалагічная экспедыцыя рэстаўрацыйных майстэрняў вытворчага аб'яднання «Белспецпраектрэстаўрацыя» (потым далучыліся і супрацоўнікі аддзела археалогіі Інстытута гісторыі АН БССР) распачала даследаванне познефеадальнага Мсціслава.

Нельга не адзначыць аператыўнасць улад горада, якія адразу спынілі ўсякае будаўніцтва ў гэтым раёне і дапамаглі археолагам, забяспечывшы рабочай сілай.

Ужо ў верасні 1981 г. раскопкі далі цікавы матэрыял. Археолагі змаглі вызначыць, што маюць справу з нейкім грамадзянскім будынкам XVII ст., а дакладней, з мураваным падмуркам, складзеным з цэглы-пальчаткі на вапнавай рошчыне. Пад зляжалым дзірваном знайшлі шматлікія рэшткі кафлі зялёнаага і светла-карычневага колеру, шклянога і керамічнага посуду, металічных вырабаў. Крыху паводдаль былі адкрыты рэшткі печы-домніцы, у якой у XIII—XIV стст. выплаўлялі жалеза. Адшукалі больш дзесятка доўгіх гліняных соплаў, на якія надзяваліся мяхі, каб раздуваць агонь у печы, вялікую колькасць металургічнага шлаку, шмат попелу і драўніннага вугалю — асноўнага паліва для выплаўкі металу. Ніжэй, на самым мацерыку, сустрэліся рэчы XII—

Ключ і фрагмент замка. XVII—XVIII стст.

XIII стст.: кавалак жоўтага шклянога бранзалета, шыфернае праселка, гліняная накрыўка, упрыгожаная густым хвалістым арнаментам, венчыкі (верхняя часткі рознага керамічнага начыння) і кавалак цыліндрычнага наяснога замка.

Даволі часта пад рыдлёўкай археолагаў трапляліся вырабы мсціслаўскіх кавалёў. Гэтыя знаходкі маюць асаблівае значэнне, бо пісьмовых крыніц па сацыяльна-эканамічнай гісторыі горада гэтага перыяду не захавалася. Уздельнік шэррагу мсціслаўскіх экспедыцый кандыдат гістарычных навук Генадзь Сагановіч даследаваў 335 металічных рэчаў XIII—XVIII стст. з нашых раскопак. Ён звярнуў увагу на тое, што вялікай колькасці рамесных вырабаў уласціва эстэтычная дасканаласць і мастацкая, кажучы на сучасны лад — дызайнерская, апрацоўка звычайных, шырокараспаўсюджаных рэчаў. Нават такія масавыя і чыста утылітарныя рэчы, як цвікі, часта маюць дэкаратыўную форму плешкі.

Пярсцёнак-сыгнет. XVII-XVIII
стст.

Прыгожа аздабляліся розныя скабяныя вырабы. Напрыклад, ключ XIV ст. для нерухомага замка з драўлянай засаўкай быў выкананы ў гатычным стылі: рамбічная галоўка, суцэльны стрыжань і бародка ў выглядзе крыжа. Цікавыя двое кнотавых шарнірных нажніц, якія ўжываліся, каб здымамаць нагар са свечак. У іх да верхняга ляза прымайстрравана не-

вялічкая металічна скрыначка. Датуюцца яны XVII—XVIII стст. Знойдзены таксама розныя прылады рамеснікаў: стамеска, прабойнік, пінцэт, разак; сельскагаспадарчыя прылады: серп і акоўкі рыдлёвак, больш як 40 гаспадарчых нажоў, некалькі вырабаў для гатавання і ўжывання ежы.

Непадалёку ад кармеліцкага касцёла знайшлі касцельную воту XVIII ст. На адным яе баку — выява жанчыны, што моліцца. У метале, з якога зроблена вота, ёсьць значная дамешка срэбра. Сярод іншых вырабаў з каляровых металаў варта адзначыць бронзавы напарстак, медны гузік, вісячую свінцовую пячатку, датаваць якую можна XIII—XIV стст. Пячатка захавалася кепска, але на ёй выразна бачны крыж, а на адваротным баку — выява нейкага святога. Магчыма, уладальнікам гэтай рэчы была асоба княжацкага роду. Да ювелірных вырабаў адносіцца пярсцёнак-сыгнет XVII ст. На ім добра бачны герб (падкова з крыжыкам), ініцыялы ўладальніка.

Незвычайнай заходкай можна лічыць дрымбу — дугападобны язычковы металічны музычны інструмент. Язычок дрымбы — гэта тонкая сталёвая пласцінка, што замацавана пасярэдзіне дугі.

Як і іншыя гарадскія жыхары Беларусі, мсціслаўцы хадзілі ў скуранным абутку. З XVI ст. на змену мяккім поршням прыйшлі чаравікі і боты з абцасам, які ўмацоўваўся металічнай трохшыпнай падкоўкай. Такіх падковак было сабрана больш за паўсотню.

Некалькімі заходкамі прадстаўлены ўзбраенне, рыштунак конніка і каня. Гэта наканечнікі стрэл, баявыя сякеры, наканечнікі пікі, уток дзіды альбо бердыша, шпоры, цуглі і інш. Да XVI—XVII стст. можна аднесці кулялейку.

Макотра. XV ст.

Паліваны гаршчок. XVII ст.

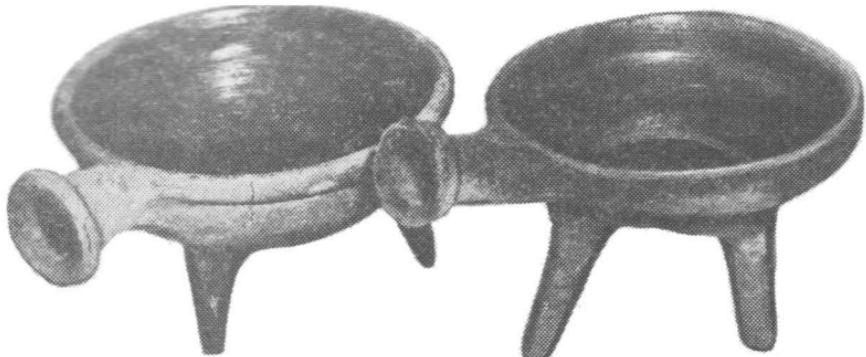
Несумненна, большасць сабранных рэчаў — вырабы мясцовых майстроў, бо традыцыі апрацоўкі металу ў Мсціславе былі багатыя і даўнія. Лёгкадаступныя радовішчы жалезнай руды, аб якіх паведамляў ў канцы XVIII ст. этнограф і географ І. І. Ляпёхін, знаходзіліся паблізу горада і спрыялі развіццю мясцовага кавальства.

Як заўсёды, самымі шматлікімі здабыткамі археолагу сталі рэшткі разнастайных керамічных вырабаў. У першую чаргу гэта кухоннае і становое начынне. Увесь мсціслаўскі посуд да другой паловы XVI ст. быў непаліваны і рэдка аздабляўся. У якасці арнамента зредку выкарыстоўваліся насечкі альбо наколы, лінейныя ці хвалісты арнамент.

На донцах некаторых гаршкоў XIV—XV стст. ёсць клеймы. Часам яны маюць выгляд круга ці круга з промнямі. Акрамя гаршкоў у XV—XVI стст. ужываліся і макотры. Адну з іх, вырабленую ў XV ст., удалося цалкам аднавіць. Яна мае гарызантальна адагнуты край венца, па якім праходзяць стужкі хвалістага арнаменту.

У XVI ст. мсціслаўцы сталі шырока карыстацца паліваным посудам. Гэта гаршкі з вухам (ручкай), макотры, рынкі, збаны, кубкі і куфлі, кружкі, чаркі, фляжкі, насаткі, начынне для специй і парфумы, міскі і талеркі розных памераў.

Найбольш пашыранай палівой была свінцовая, якая разам з медным фарбавальнікам надавала вырабам розныя адценні зялёна-колеру. Карычневая, альбо жоўта-карычневая ўжывалася значна менш.

Рынкі. XVII—XVIII стст.

Для таго каб смажыць альбо тушыць розныя стравы, у XVI—XVIII стст. выкарыстоўваліся рынкі — спецыяльныя патэльні на трох ножках з глінянай утулкай, куды ўстаўлялася драўляная ручка. У Мсціславе знайдзены рынкі двух тыпу: плыткія (да 5,5 см глыбінёй) і глыбокія (да 10—12 см), якія мелі высокія ножкі і адну або дзве ручкі (вуха). Некаторыя нагадваюць макотру на ножках. Акрамя паліваных існавалі і дымленыя рынкі. Мсціслаўскія гаспадыні для смажання страў выкарыстоўвалі таксама латкі, начынне адкрытага тыпу, з вялікім дыяметрам венчыка, што па форме нагадвалі гаршчок.

Збаны XVII ст. і гладышы XVIII ст., зробленыя мсціслаўскімі ганчарамі, мелі цыліндрычнае горла з рабром пасярэдзіне. На некаторых фрагментах збаноў захаваўся зліў. Горла з абодвух бакоў пакрывалася зялёны альбо карычневай палівай. Форма ручак была самай разнастайнай (круглая, з раўчуком пасярэдзіне, з зашчыпамі па краях).

У якасці посуду для пітва выкарыстоўвалі кубкі, кружкі і куфлі цыліндрычнай формы з дыяметрам донца ад 5 да 7,5 см. Па знешній паверхні яны аздабляліся паглыбленым лінейным арнаментам і мелі круглыя або прамавугольныя ручкі, часам таксама ўпрыгожаныя арнаментам. Знешняя паверхня пакрывалася зялёны палівай. Акрамя невялікіх кубачкаў з адной або дзвюма ручкамі і арнаментаваным верхам ужываліся сасуды з вузкім (да 4,5—5 см) дном і раўнамерна пашыраючыміся vonкі сценкамі, умоўна названыя намі бакаламі або чаркамі. Гэты посуд датуецца XVII ст. і ўласцівы менавіта Мсціславу, бо ў іншых гарадах Беларусі пакуль не знай-

дзены. Сустракаюцца як паліваныя, так і дымленыя экземпляры. Іншыя тыпы дымленага посуду — гаршкі, макотры, рынкі, латкі, гладышы, кубкі — у асноўным паўтараюць формы паліванага, радзей непаліванага посуду і сустракаюцца ў сланах XVI—XVIII стст.

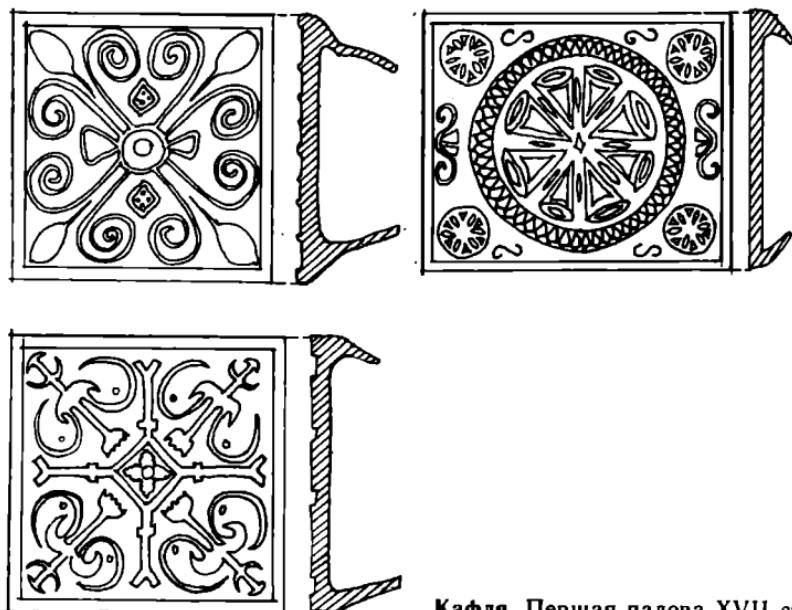
Знойдзены ў Мсціславе і керамічныя вырабы, прыстасаваныя для пераноскі вадкасцей. Гэта паліваныя салдацкія біклажкі XVII ст. Яны маюць акруглую, пляскатую форму, вузкую гарлавіну і два вушкі з адтулінамі, праз якія прасоўваўся скуранны раменъчик, што мацаваў біклажку з вадой альбо гарэлкай на шырокім жаўнерскім пасе. Абодва шырокія бакі біклажкі аздабляліся складаным геаметрычным арнаментам. Сустрэліся археолагам і глякі, вялікія «пузатыя» ёмістасці для вадкасці з вузкай і кароткай гарлавінай.

Аб сталовым посудзе Мсціслава XVII—XVIII стст. у першую чаргу даюць уяўленне шматлікія знаходкі фрагментаў талерак і місак. Большая частка паліваных талерак выраблена з чырвонай ці карычневай гліны. Сабрана шмат кавалкаў распісных талерак. Роспіс геаметрычнага альбо расліннага харектару наносіўся белым ангобам (спецыяльнай глінай) з дапамogaю ражка па гатовым контуры. Часам такі малюнак спалучаўся з адвольным роспісам. На фоне чырвона-карыйневай масы пад бясклернай альбо свінцовай палівай белы, а часам зеленавата-карыйневы ангобны роспіс выглядаў вельмі эфектна. Па дне і борціках талерак або місак пляліся галінкі з кветкамі, струменіліся рысачкі, беглі хвалі. Такі посуд звычайна расстаўляўся на паліцах, уздоўж сцен альбо нават вывешваўся на сценах будынкаў, асабліва ў корчмах (у такім выпадку ў паддонах распісных талерак рабіліся спецыяльныя дзірачки). Разам з кафлянымі печамі распісны посуд служыў выдатнай аздобай інтэр'ера.

Часта слой палівы пад роспісам, нанесеным ражком, быў нетрывалы і хутка злушчваўся. Таму ў другой палове XVII—пачатку XVIII ст. беларускія ганчары замянілі ражок на пэндзлік. Матыў роспісу застаўся той жа:

Кляймо на шклянай пасудзіне з гербам Цеханавецкіх

Кафля. Першая палова XVII ст.

стылізованы раслінны арнамент у спалучэнні з абводкай і геаметрычным арнаментам.

Да посуду штодзённага ўжытку адносіцца рукамый-нік, знайдзены ў слаях сярэдзіны XVII ст. Ён меў дзве ручкі і вялікі носік, у якім прароблена некалькі дзірак. Унутраная паверхня пакрыта зялёной палівай.

Мсціслаўскія ганчары выраблялі акрамя рознага посуду керамічныя свяцільні, рыбалоўныя грузілы і, магчымы, люлькі для курэння тытуню. У выніку петраграфічнага даследавання сыравіны высветлілася, што яны карысталіся мясцовымі глінамі.

У час раскопак сабралі вялізную калекцыю кафлі — больш за 5000 фрагментаў. Тыпалагічна яе можна падзяліць на гаршковую і каробкавую.

Каробкавая кафля ў асноўным адносіцца да XVII—XVIII стст. (ёсьць некалькі фрагментаў XVI ст.). Прадстаўлена яна тэракотавымі, паліванымі, паліхромнымі і распіснымі экземплярамі. Сярод паліваных пераважную большасць складае кафля, пакрытая зялёной свінцовай палівай розных адценняў.

Канцом XVI—першай чвэрцю XVII ст. датуюцца паліхромныя і зялёныя паліваныя кафлі з двухпрыступковай рамкай і раслінным арнаментам, выкананым у тэхніцы чатырохчленнай сіметрыі, калі дастаткова мець чацвёртую

частку малюнка, каб аднавіць яго цалкам. Каляровая гама паліхромнай кафлі складаецца з зялёнага, сіняга, жоўтага і белага колераў. Сярод розных відаў расліннага дэкору найчасцей сустракаюцца разнастайныя варыянты выявы букета кветак у вазоне.

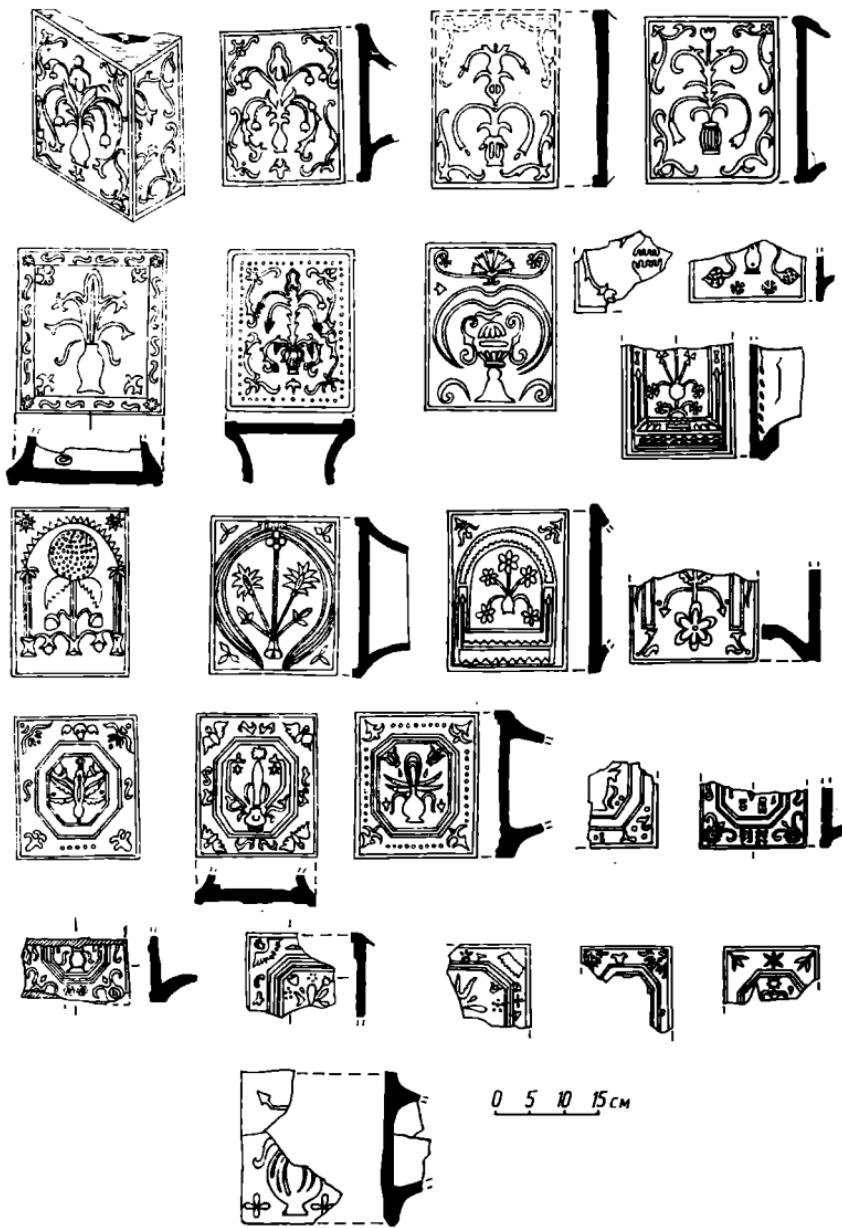
Геральдычная кафля аздоблена звычайна гербам уладальніка і яго ініцыяламі, пададзенымі лацінскімі літарамі. Найбольшую цікаласць уяўляюць экземпляры, дзе побач з ініцыяламі ўладальніка змешчаны старадаўні герб горада (рука з мячом); вялікая зялёнапаліваная кафля XVIII ст. з эмблемай кармеліцкага ордэна і шматлікімі ініцыяламі, відаць, нейкай духоўнай асобы шляхецкага паходжання; паліхромная кафлі XVIII ст. з гербамі ўладальнікаў, знайдзеных на тэрыторыі Тупічэўскага манастыра; зялёная кафля канца XVII ст. з манаграмай Ісуса Хрыста — эмблемай езуіцкага ордэна.

Пэўная колькасць кафляў, у першую чаргу гэта розныя тыпы гзымсавых, аздоблена зааморфнымі сюжэтамі. Гэта выявы двухгаловых арлоў, грыфонаў, ільвоў і іншых міфалагічных істот. Шырокое распаўсюджанне набылі выявы невялікіх анёлаў-херувімаў з крылцамі, якія звычайна размяшчаліся ў кутах вонкавых пласцін кафлін з восьмікутнай рамкай і раслінным арнаментам. Некаторыя кутнія і гзымсавыя кафлі аздоблены арнаментам у выглядзе буйной рыбінай лускі.

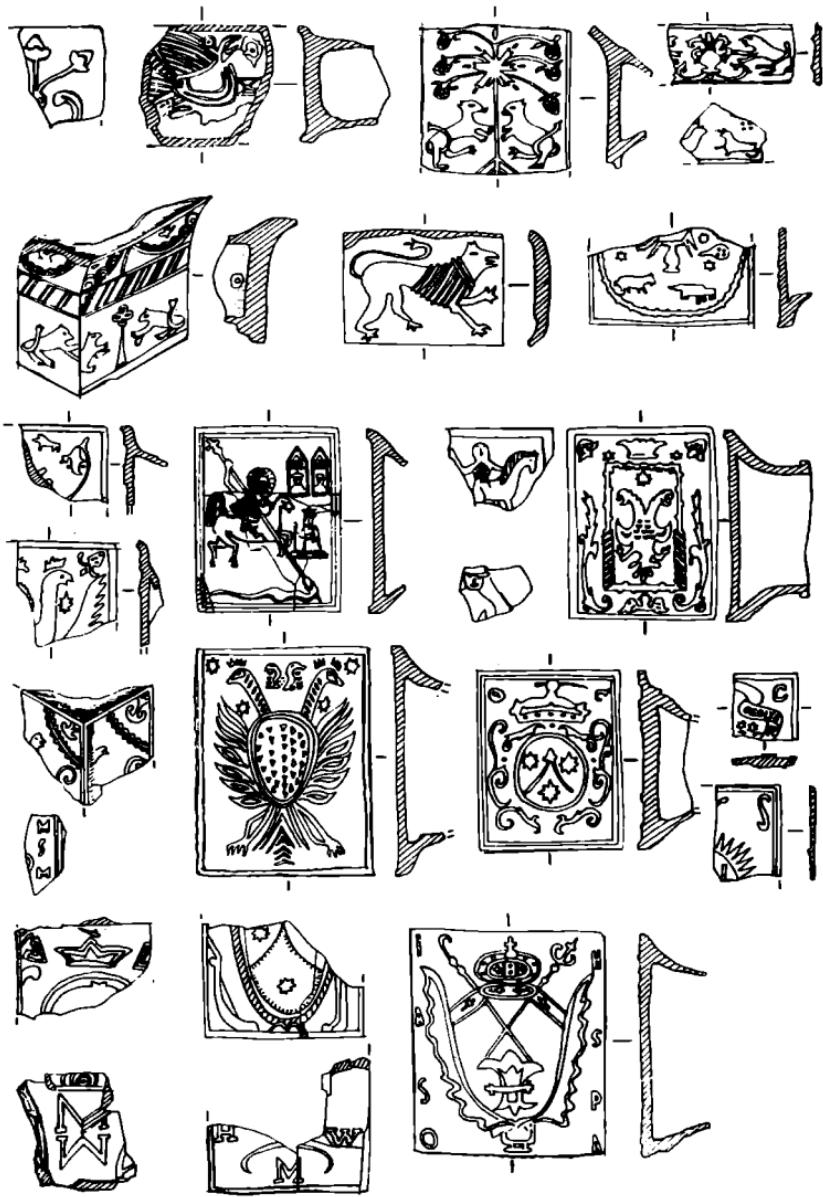
Знайдзены ў Мсціславе і сюжэтныя кафлі XVII ст. Некаторыя даследчыкі раней лічылі, што сюжэтныя матывы наогул не ўласцівы беларускаму кафлярству. Нашы знаходкі супярэчаць гэтаму меркаванню.

Глядзішь на той высокамастацкі малюнак, выкананы спачатку на дрэве (бо кафля была адціснута з драўлянай формы), а потым перанесены на гліну, і ажывае старадаўніе беларускае паданне пра ненажэрнага цмока, які збіраў падатак дзяўчатамі з цэлай дзяржавы. «Вось прыйшла пара і на цара» — гучыць слова старажытнай песні. Але з'яўляеца магутны асілак (у нашым выпадку. мастак надаў яму рысы святога Юр'я), забівае вострай дзідай цмока і вызваляе з палону царэўну.

Трэба адзначыць, што падобны малюнак можна ўбачыць на некаторых магілёўскіх абразах XVIII ст. Наогул выява святога Юр'я на кані ў момант, калі вызваліцель забівае дзідай цмока, уласціва для беларускага кафлярства. Але мсціслаўскі майстар адышоў ад традыцыі і ўвёў у свой малюнак новыя персанажы, значна змяніўшы пры гэтым ablіччу конніка, выгляд яго зброй

Малюнкі мсціслаўскай кафлі з раслінным арнаментам. XVII—XVIII стст.

Геральдичная кафля. XVII—XVIII стст.

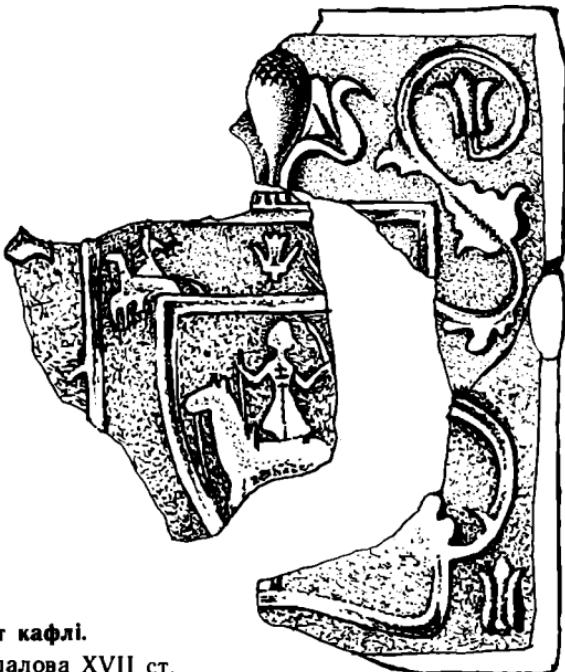

Геральдычна паліваная кафля. XVII ст.

і адзення, а таксама цмока, ператварыўшы крылатага дракона ў звычайную змяю.

На другіх сюжэтных кафлях добра бачна выява шляхцюка ў шапцы, кунтушы і ботах з высокімі абцасамі, які ў адной руцэ трymae шаблю, а другою пыхліва падпірае ўласны бок.

Рознымі тыпамі геаметрычнага і расліннага арнаменту аздабляліся ў гэты час каронкі, альбо гарадкі, — спецыяльныя кафлі, якімі завяршалася печка.

Фрагмент кафлі.
Другая палова XVII ст.

Найбольшую славу мсцілаўскім майстрам у XVII ст. прынесла майстэрства вырабу паліхромнай кафлі. Усе сучасныя керамісты ведаюць творы мсцілаўца Сцяпана Іванава па мянушцы Палубес (кажды, што ён мог спрачацца ў майстэрстве з самім чортам). Яго апосталы, зробленыя ў тэхніцы паліхроміі, — адзін з лепшых экспанатаў музея народнага мастацтва XVII ст. у Каломенскім. Трапіўшы ў Москву ў 1654 г. яшчэ маладым чалавекам, Сцяпан Іванаў працаваў спачатку ў князя Трубяцкога потым, у 1660—1666 гг., аздабляў паліхромнай кафляй фасад Васкрасенскага сабора Новаіерусалімскага манастыра на Істре. З 1666 г. ён — майстар Аружэйнай палаты Маскоўскага Крамля. Да 1672 г. разам з копысцім кафляром I. Максімавым ствараў кафляныя фрызы царквы Рыгора Неакесарыйскага ў Москве, потым вырабляў паліхромную кафлю для Пакроўскага сабора ў Ізмайліве і «церамка» над брамай Круціцкага падвор'я. Найбольш значны твор легендарнага Палубеса — гэта маёліковыя барэльефы апосталаў для барабана царквы Успення ў Ганчарах (1691 г.). Мяркуюць таксама, што ён браў удзел у аздабленні Церамнога палаца, царквы

Дывановая непаліваная кафля. Другая палова XVII — пачатак XVIII ст.

Спаса з залатой рашоткай і Аптэкарскага прыказа ў Крамлі. Разам з ім працавалі і іншыя мсціслаўскія рамеснікі, якіх лёс назаўжды закінуў у Москву. Большаясь з іх жыла ў Мяшчанскаі слабадзе. У пісьмовай кнізе гэтай слабады пад 1676 г. запісана 13 выхадцаў з Мсціслава, а ў 1684 г. да іх далучылася яшчэ 4 чалавекі. Сам Сцяпан Іванаў меў сваю сядзібу ў Ганчарнай слабадзе і вырабляў там на продаж вялікую колькасць кафлі.

Пасля цяжкіх ваенных падзеяў сярэдзіны — другой паловы XVII ст. мсціслаўскае кафлярства паступова пача-

Фрагмент непаліванай кафлі. XVII ст.

Царква Рыгора Неакесарыйскага ў Маскве, аздобленая кафлямі, выработленымі Сцяпанам Палубесам. XVII ст.

ло аднаўляцца. Да канца XVII ст. з кафлі паступова зникла рамка. Пад уплывам тканін, якімі аздабляліся сцэны і мэбля, у дэкор кафлі пачалі пераносіцца сеткаватыя арнаменты. У другой палове XVII ст. у Мсціславе, як і ў іншых беларускіх гарадах, прыкметна скараціўся выраб паліхромнай кафлі. Замест спалучэння чатырох колераў часцей ужывалася камбінацыя з белай і сіній палівамі.

У першай палове XVIII ст. мсціслаўскія майстры разам са звычайнай рэльефнай паліванай і паліхромнай пачалі вырабляць распісную гладкую кафлю, аздобленую расліннымі малюнкамі. На змену геральдычным выявам прыйшлі кампазіцыі картуша альбо ракайля. У час раскопак на тэрыторыі былога езуіцкага кляштара знайдзена шмат рэльефнай паліхромнай кафлі сярэдзіны XVIII ст., вонкавыя пласціны якой аздоблены малюнкамі познебарокавых картушоў.

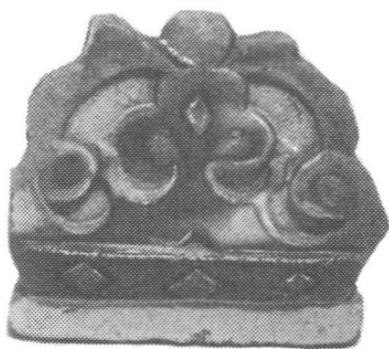
У канцы XVIII—пачатку XIX ст. у Мсціславе выраблялася гладкая кафля, пакрытая зялёной, белай альбо карычневай палівой. Геаметрычным арнаментам у гэты час аздабляліся толькі кафлі-каронкі.

Мяркуючы па заходках, мсціслаўскім кафлярам ні ў чым не ўступалі шкларобы. Сабраная намі калекцыя старажытных шкляных вырабаў, асабліва XVII—XVIII стст., зараз адна з самых вялікіх у Беларусі. Тут прадстаўлены ўсе вядомыя нам назвы беларускага шклянога посуду: кілішкі, стопы, стопкі, бутлікі, кварты, шкляніцы, куфлі, кубкі, келіхі, фрагменты шклянай міскі альбо талеркі.

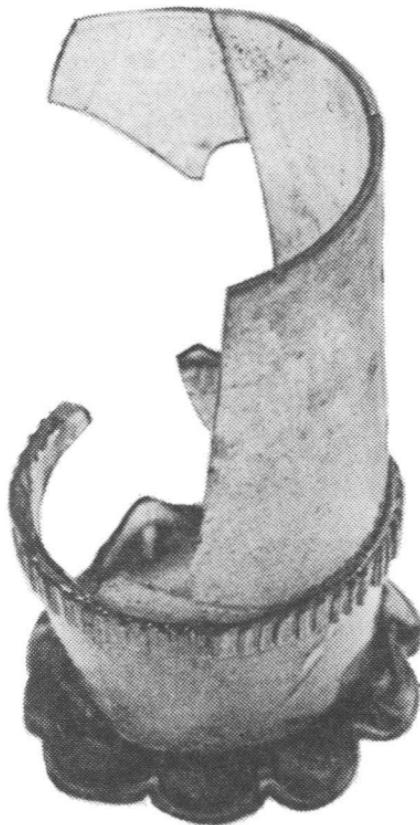
Для мсціслаўскага гутніка характэрна тонкае пачуццё формы. Архітэкtonіка твораў настолькі дасканалая, што не перастае здзіўляць і сёння. Выкарыстоўваючы звычайнія элементы формаўтварэння (шар, конус, цыліндр), майстар імкнуўся ствараць уласны вобраз. Асабліва паказальная тут шкляныя збаны, якіх налічваецца пяць тыпаў. Яны аздоблены ляпнымі жгутамі і стужкамі, маюць прыгожыя ручкі розных памераў.

Шмат выраблялі мсціслаўскія шкларобы і такіх традыцыйных для Беларусі ёмістасцей, як бутлі — шарападобныя з высокім канічным горлам пасудзіны, аформленыя па краі вусця круглым або сплюшчаным ляпным жгутом, і бутлікі — з аб'ёмным «пузатым» тулавам і кароценъкім горлам, якія выкарыстоўваліся для аптэкарскіх і іншых патрэб.

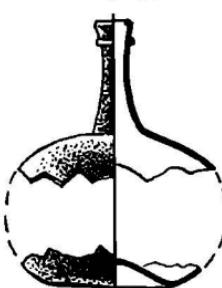
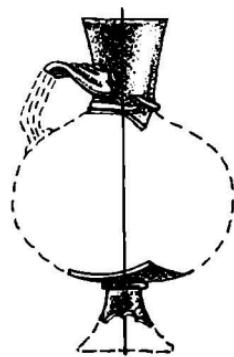
Сабрана значная колькасць цыліндычных, збана-

Паліхромная кафля-каронка. Ка-
нец XVII ст.

Шкляніца. XVII ст.

Шклянны посуд.
XVII—XVIII стст.

звонападобных куфляў. Своеасаблівай з'явай былі мсці-
слаўскія кубкі — звонападобныя і канічныя тонкасцен-
ныя пасудзіны — першыя выкарыстоўвалі для піцця,
другія — у якасці лампадак.

Кварты ў Мсціславе выраблялі розныя: высокія, квад-
ратныя, плоскія. Іх адметная рыса — пераважна прымыя
плечукі і асобна сфермаванае ад тулава горла. Вельмі
разнастайны асартымент і шклянак, якія вырабляліся са
светла-зялёнага шкла.

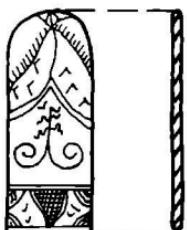
Дэкаратыўнае афармленне мсціслаўскага шкла над-
звычай сціплае. Найболыш пашыранай была ляпніна:
жгуты, стужкі, медальёны, часам з выявай герба. Налепы
аzdаблялі посуд, парушалі аднастайнасць паверхні, пад-
крэслівалі празрыстасць матэрыялу і аб'ём.

Мяццовыя гутнікі ведалі і тэхніку эмалевага роспісу
па шkle. Дэкаратыўнымі арнаментальнымі паяскамі яны
памячалі месца пераходу шыякі ў тулава ў збанах, рас-
ліннымі матывамі ўпрыгожвалі плоскія сценкі квартай.
Ужываўся і сюжэтны роспіс. На адным фрагменце бутлі
ёсць малюнак вершніка ў камзоле з паднятай рукой.
Для роспісу выкарыстоўвалі чырвоную, зялёную, жоўтую,
чорную, блакітную фарбы.

Рабілі мсціслаўскія гутнікі і посуд з рыфлёнай паверх-
ніяй. Неглыбокімі, тонкімі баразёнкамі яны аздаблялі сцен-
кі шклянак, куфляў і збаноў. Зараз уся калекцыя мсці-
слаўскага шкла знаходзіцца ў мяццовым гістарычна-ар-
хеалагічным музеі.

Займаліся мсціслаўцы і кастарэзным рамяством. Рэшт-
кі кастарэзной майстэрні знайдзены ў 1986 г. Яна зна-
ходзілася разам з жытлом рамесніка на адной з самых
старажытных вуліц мсціслаўскага пасада (зараз вуліца
Першамайская), якая ўзнікла ў XIII ст. Будынак загі-
нуў, калі меркаваць па знаходках (венцы непаліваных
гаршкоў), ад моцнага пажару ў 1-ай палове XVI ст.
Не выключана, што адбылося гэта ў час ваенных дзе-
янняў.

Жытло кастарэза было паўзямлянкай, што заглыблена
ў мацярык на глыбіню каля 1,5 м. У запаўненні ямы
знайдзена шмат розных костак, абрэзкі ад рагоў лася,
загатоўкі-паўфабрыкаты, шмат кавалкаў бракаваных кас-
цяных накладак з адтулінамі для мацевання, прычым
некаторыя накладкі маюць круглыя мацевальныя касця-
ныя шыпы-цвічкі. Адна пласціна аздоблена геаметрыч-
ным арнаментам і расфарбавана чырвонай вохрай. У май-
стэрні вырабляліся таксама і грабеньчики. Знайдзеная ра-

Касцяныя накладкі. XV—XVI стст.

Керамічная люлька. XVII ст..

зец, кнотавыя нажніцы, каменны скрабок-лашчыла складалі рышунак кастьяна.

Варта адзначыць, што майстэрня ўзнікла прыблізна ў канцы XIV ст. і існавала доўгі час — усё XV ст. Падчас раскопак вакольнага горада была сабрана калекцыя касцяных вырабаў XIV—XVII стст. Цікавыя сярод іх касцяная шашка, пласцінка з выявай вусатага шляхцюка, аздобленая складаным раслінна-геаметрычным арнаментам.

Акрамя мясцовых вырабаў у культурным слоі старожытнага Мсціслава сустракаюцца і замежныя рэчы, якія сведчаць аб гандлёвых сувязях мясцовых жыхароў. Былі, напрыклад, знайдзены фрагменты рэйнскай керамікі. Характэрны асартымент вырабаў: высокія цыліндрычныя куфлі, глякападобныя ёмістасці з трывма парамі папярэчных ручак, аптэкарскія бутэлькі з вушкамі і часам з называю герцагства ў круглай рамцы (з'ява, тыповая для канца XVIII—першай паловы XIX ст.).

Сустракаеца зредку і белагліняны паліваны посуд (гаршкі і кубкі), завезены ў XVI—XVII стст. з Сілезіі. У другой палове XVII ст. у Мсціслаў таксама трапляюць чырвонагліняныя арнаментаваныя курыльнія люлькі, зробленыя на тэрыторыі тагачаснай Турцыі.

Пастаўлялі на мсціслаўскі кірмаш імпартны посуд і пазней. Так, у пісьмовых крыніцах канца XVIII ст. можна знайсці паведамленні аб tym, што мясцовыя гандляры прывозілі на продаж у горад з Рыгі фаянсавы і фарфоравы посуд.

Зберагла Мсціслаўская зямля значныя нумізматычныя матэрыялы. За гады раскопак сабрана больш чым паў-

Григірін але^хандрікітъ , хісевічъ . панъ вілемъ
исін гетманъ іанвійши . велика гікъ зыставлі
тікагі . староста городенській і могилівскій .

«Евангелле вучытельнае». Заблудаўская друкарня. 1569 г.

Гравюра святого Луки з «Евангелля напрастольнага» Пятра Мсціслаўца. 1575 г.

сотні розных манет. Самая старожытная з іх — манета Тэўтонскага ордэна — адносіца да XV ст. Большая частка знайдзеных грошай датуеца XVII—XVIII стст., амаль усе яны з манетных двароў. Рэчы Паспалітай і Расійскай імперыі.

Гаворачы аб сярэдневяковым Мсціславе, нельга не сказаць пра выдатнага ўраджэнца горада, аднаго з першадрукароў — Пятра Цімафеевіча Мсціслаўца. Ён у другой палове XVI ст. дапамагаў наладжваць выданне кніг у сталіцы Расійскай дзяржавы, дзе разам з Іванам Фёдаравым у 1564 г. выпусціў кнігу «Апостал», потым два выданні «Часоўніка» (1565). Рэакцынае духавенства прымусіла абодвух друкароў пакінуць Москву. Яны перехалі на Гродзеншчыну, у маёнтак Заблудава, да гетмана Вялікага княства Літоўскага Р. Хадкевіча. Тут у новазаснаванай друкарні П. Мсціславец і І. Фёдарава выдалі «Евангелле вучыцельнае» (1569) і «Псалтыр з Часаслоўцам» (1570). З 1569 г. П. Мсціславец жыў і працаваў у Вільні. Там убачылі свет «Часоўнік» (1574—1576), «Евангелле напрастольнае» (1575), «Псалтыр» (1576), якія вызначаліся высокім паліграфічным узроўнем, мелі прыгожы арнамент, многа дасканалых гравюр. Кнігі П. Мсціслаўца аказалі вялікі ўплыў на развіццё кнігадруку Украіны.

АРХІТЭКТУРА МСЦІСЛАВА XVII—XVIII СТСТ.

Да пачатку XVI ст. цэнтр Мсціслава перамясяціўся з замка (апошні стаў выконваць толькі абарончую ролю) у іншае месца, на шырокое плато, дзе быў калісці неўмацаваны пасад. Тут стварылася гарадская плошча, на якой пазней выраслі ратуша і гандлёвыя крамы, мураваныя храмы і монастыры. У XVI ст. горад даволі інтэнсіўна развіваўся эканамічна і тэрытарыяльна, у 1569 г. стаў сталіцай ваяводства. У час Лівонскай вайны тройчы вытрымліваў аблогі войск Івана IV (у 1563 г. і двойчы ў 1564 г.). У 1533 г., у студзені і снежні, яго асаджалі атрады атамана Багдана Нагога. Палілі пасады, дзе многіх «людей и посадских мужиков и жидов в полон поимали», палоннікаў было да 3 тысяч «с жонами и детьми». Хаця апісання гарадскіх умацаванняў тае пары не засталося, вядома, што пад сценамі «астрога» быў вялікі бой, калі «польскіх і літоўскіх людзей пабілі і ў

астрог утапталі». Відавочна, што на той час ужо існавалі нейкія пасады за межамі «астрога», і яны патрапілі пад разбурэнне.

У першай палове XVII ст. гарадскія кварталы былі абведзены высокім земляным валам, умацаваным як гараднямі, так і падвойным «бarkanам» з дубовых бярвёнаў-вастраколін. На выездзе з горада стаялі традыцыйныя для Беларусі шмат'ярусыя драўляныя вежы-брамы: Траецкая, Афанасьеўская, Спаская і Папоўская.

Археалагічныя раскопкі паказваюць, што тэрыторыя Мсціслава ў XVI—XVIII стст. павялічылася больш чым у два разы і абмяжоўвалася прыкладна вуліцамі, якія сёння маюць назвы Калініна і Першамайскай. У гэты час узнік Тупічэўскі манастырь.

На тапографічным плане Мсціслава 1778 г. бачна, што на поўдзень ад Замкавай гары існавалі кварталы з парадковай прамавугольнай забудовай. Аддаляючыся ад Замка, сістэма забудовы набывала радыяльную накіраванасць, бліжэй да ўскраін пераходзіла ў разгалінаваную. Гэта найлепш відаць у раёне колішняга бернардзінскага манастыра. Разгалінаванні хутчэй за ўсё звязаны з месцаходжаннем сярэдневяковых уязных брам, чые назвы паходзяць ад цэркваў святой Троіцы, Афанасьеўскай і Спаскай. Назва Папоўскай брамы, магчыма, сведчыць пра тое, што на яе ўтриманне і рамонт давалі гроши праваслаўныя святары.

У XVII ст. за гарадскім валам існавалі «слабоды» і пасады, якія выцягваліся ўздоўж гандлёвых шляхоў. Так, абапал дарогі на Крычаў узнякла Яўрэйская слабада, на ўсход ад яе — Казіміраўская слабада (яна ўвайшла ў склад горада толькі ў другой палове XIX ст.). На смаленскай дарозе была Пячкоўская слабада. З поўначы, у прыбярэжнай частцы горада, склаўся раён Падола са слабадой Здаровец, назну якой даў аднайменны ручай. Ёсць падставы меркаваць, што менавіта тут размяшчаўся гарадскі хлебны рынак, які згадваецца ў дакументах XVII ст. Тады ж фарміравалася Зарэчча. На паўднёвым усходзе складвалася паселішча вакол Тупічэўскага манастыра — тут выяўлены археалагічны матэрыял XVII ст. Культурны пласт XVII ст. маецца на Панівойскай і Дзявочай гарах. Паміж дарог на Magілёў і Шамава ў XVII ст. вырас раён горада, які пазней атрымаў назну Канстанцінаўскі фарштадт. Якоесці паселішча існавала і на Траецкай гары, што на поўнач ад Замка. Па некаторых звестках, у XVI ст. тут зна-

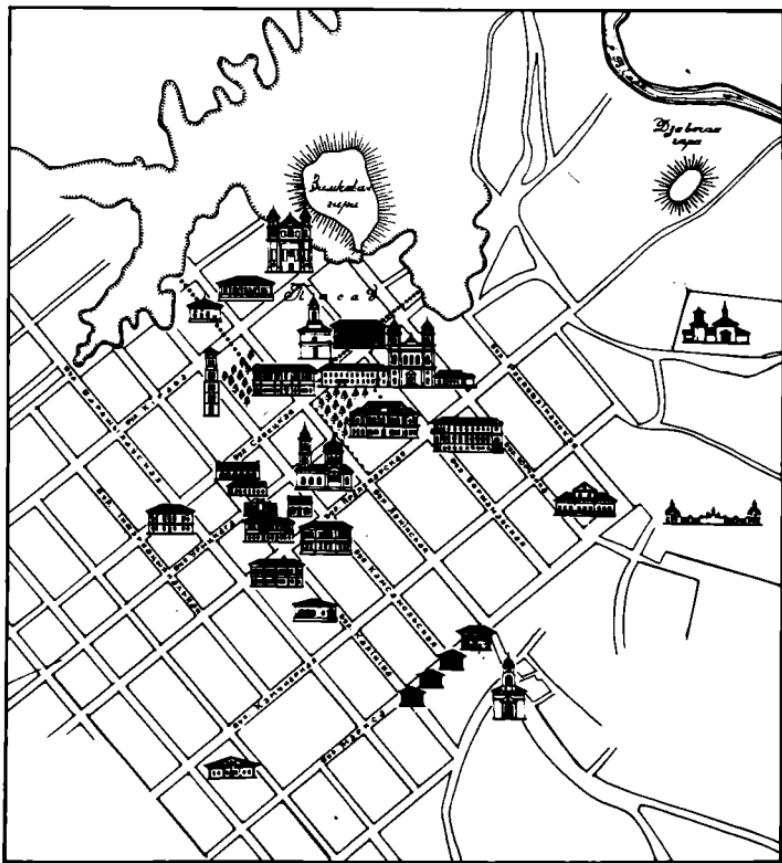

Схема размяшчэння помнікаў архітэктуры Мсціслава

ходзіўся княжацкі двор і Траецкі манастыр з могілкамі. Аднак археалагічна гэты раён не вывучаўся.

На подступах да Замкавай гары, на скрыжаванні галоўных вуліц горада, стаялі розныя камяніцы, у тым ліку кляштары і касцёлы. Кармеліцкі касцёл і езуіцкі кляштар закрывалі непасрэдныя падыходы да яе. Анализ тапографічных асаблівасцей раёна, дзе размяшчаўся кармеліцкі касцёл, наводзіць на думку, што ён мог мець аўтаномную сістэму ўмацаванняў у выглядзе зямляных бастыёнаў, якія фланкіравалі подступы да Замкавай гары з поўдня.

Пакуль што слаба вывучаны комплекс абарончых збудаванняў мсціслаўскага сярэдневяковага замка. Пісьмовыя крыніцы не ўцалелі, і нам невядома нават коль-

касць вежаў у лініі замкавай абароны. Ёсьць звесткі толькі аб вежы-браме, а таксама аб тым, што навакольнымі абарончымі канструкцыямі былі гародні. Вядома пра драўляны замкавы мост, што быў перакінуты цераз глыбокі роў з усходняга боку, і пра калодзеж на замкавым дзядзінцы. У цэнтры замка знаходзіўся храм. Ён намаляваны на адной з фрэсак XVIII ст. у кармеліцкім касцёле.

Умацаванні горада і замка, якія моцна пацярпелі ў гады руска-польскай вайны ў сярэдзіне XVII ст., былі дарэшты знішчаны адступаючым войскам Пятра I у жніўні 1708 г.

На плане 1773 г. (захоўваецца ў Ваенна-гістарычным архіве ў Маскве) пазначана 6 мураваных цэркваў, 3 каталіцкія кляштары і драўляная уніяцкая царква.

У гістарычным цэнтры Мсціслава найбольш цікавымі помнікамі архітэктуры ў канцы XVIII — пачатку XIX ст. былі саборная царква Троіцы, езуіцкія касцёл архістраціга Міхаіла і кляштар, бернардзінскі касцёл і кляштар Анёльскай Божай маці, кармеліцкі касцёл Успення Божай маці, драўляны палац, збудаваны з нагоды візіту ў горад імператрыцы Кацярыны II, драўляны касцёл на могілках. На Замкавай гары ў гэтыя часы знаходзіліся цэйхгаўз і хлебная крама.

Адным з самых старадаўніх помнікаў Мсціслава з'яўляецца былы кармеліцкі Успенскі касцёл, размешчаны недалёка ад Замкавай гары. Закладзены ён у 1614 або 1617 г. (паводле іншых звестак, у 1637 ці 1638 г.). Доўгі час на галоўным фасадзе храма быў лацінскі надпіс з датай «1654 год». Не выключана, што ў першай палове XVII ст. існавала драўляная пабудова, якую пазней замянілі на мураваную.

Асноўны аб'ём будынка складзены з чырвонай цэглы-пальчаткі. Касцёл мае глыбокія сутарэнні, а глыбіня яго падмурка каля 5 м. Першая значная перабудова касцёла адбылася ў 1746—1750 гг. пад кірауніцтвам вядомага архітэктара І. К. Глаубіца. Знакаміты дойлід змяніў форму даха, дэкор галоўнага фасада, завяршэнні чатырох ярусных вежаў. Наступныя рамонты помніка зроблены ў XIX і пачатку XX ст.

Зараз гэта велічная трохнефавая шасцістаўповая базіліка з двухвежавым фасадам і пяціграннай алтарнай апсідай, да якой прылягае двухпавярховая прыбудова. Унутраную прастору касцёла ўпрыгожваюць фрэскі. Яны размешчаны на сценах галоўнага і на частцы скляпен-

няў бакавых нефаў. Аб'ём прыбудовы да касцёла першапачаткова расписаны ў XVIII ст., мае і больш познія фрэскі (XIX ст.), драўляная столь прыбудовы размалёвана ў пачатку XX ст. Збераглося калі 20 кампазіцый, найбольшую вартасць маюць партрэты фундатараў касцёла і батальныя сюжэты, якія адлюстроўваюць падзеі руска-польскай вайны 1654—1667 гг.

Фрэскі Успенскага касцёла — эмацыянальныя, але разам з тым адчуваецца імкненне да прастаты і стрыманасці, а дакладней, да ўнутранай раўнавагі, якой даволі цяжка дасягнуць у такім дысанансным стылі, як барока. Размяшчэнне ў галоўным нефе касцёла двух вялікіх майяваных твораў канкрэтна-гістарычнага характару «Узяцце Мсціслава маскоўскімі войскамі» і «Забойства ксяндзоў» — з'ява незвычайнай. Гэта сведчанне не толькі вельмі смелай задумкі мастака, але і доказ арыгінальнасці ўсёй архітэктурна-мастацкай кампазіцыі.

Акрамя батальных карцін у алтарнай частцы касцёла знаходзяцца два сіметрычна размешчаныя медальёны з выявамі фундатараў — асоб, якія выдатковалі грошовыя сродкі на будаўніцтва храма. Уладарны выраз твораў, дарагія зброя і адзенне, рукі, што моцна сціскаюць булавы — сімвалы годнасці і ўлады сведчаць аб жаданні мастака адзначыць заслугі гэтых людзей перад вернікамі, што наведвалі касцёл. Але разам з тым пэндзаль невядомага майстра данёс да нас зямныя клопаты шаноўных асоб — у выглядзе глыбокіх маршчын, што ляглі на іх ужо немаладыя твары. Адным з фундатараў быў мсціслаўскі войскі Якуб Караль Мазалінскі, які падарыў кармелітам маёнтак Прылепава на Смаленшчыне.

Уяўляюць цікаласць карціны і «музычнай» тэматыкі: «Габаіст» і «Віяланчэліст». Мастак вельмі старанна пра-маляваў кожную рысачку іх раскошага адзення, дакладна пазначыў контуры твараў і рук. Унікальныя малюнкі знайдзены падчас рэстаўрацыйных работ у памяшканнях, размешчаных побач з касцёлам, у двухпавярховым будынку кляштара — прамавугольнага ў плане будынка, накрытага вальмавым дахам. Рэстаўратары знайшлі на адной сцене прыбудовы манаграму-аўтограф невядомага мастака.

Інтэр'ер касцёла ўключаў таксама вялікія хоры пры уваходзе, амбон, цэнтральны і бакавыя алтары, выкананыя ў стылі ракако. Галоўны фасад кармеліцкага касцёла фланкіраваны вежамі з паўсферычнымі купаламі, накрытымі цынкавымі лістамі, і завершаны фігурным

шчытом паміж імі. Тоўстыя, да 1,5 м, сцены будынка атынкаваныя і аздобленыя пілястрамі, гзы́мсамі, прафі́льянамі цягамі, прапрэзаныя лучковымі праёмамі.

Ля касцёла збудавана цагляная брама, вырашаная ў выглядзе трох рознавялікіх паўцыркульных арак-праходаў з каванымі металічнымі варотамі і брамкамі. Па баках брамы ўзвышаюцца невялікія пінаклі. Над шырокай цэнтральнай аркай размешчаны ступеньчаты атык.

Зараз ідзе рэстаўрацыя касцёла і фрэскавага роспісу. Пасля яе заканчэння ў будынку размесціцца гісторычна-археалагічны музей.

Ансамбль былога езуіцкага кляштара ўзведзены ў XVIII—XIX стст. на ўзвышшы паміж сучаснымі вуліцамі Савецкай, Праletарскай і Юрчанкі.

Езуіты з'явіліся ў Мсціславе ў 1616 г. Кароль Жыгімонт III фундаваў для іх касцёл і калегіум. Спачатку беларускі дойлід Уладзіслаў Дзягілевіч у 1707 г. збудаваў вялікі драўляны касцёл, а ў 1711 г. аднавіў спалены дом езуіцкай місіі, паставіў драўляную вежу са званамі і гаспадарчыя будынкі.

Пісьмовыя крыніцы захавалі імёны і іншых майстроў, што працавалі на будоўлях для езуітаў у Мсціславе. Самым першым сталяром, імя якога зафіксавалі пісьмовыя крыніцы, быў Міхаіл Гуроўскі, што жыў у Мсціславе ў 1719—1729 гг. Менавіта ён зрабіў лавы і алтар у драўляным касцёле. У 1739—1757 гг. загадваў сталяркай у езуіцкім калегіуме Францішак Берман, ён рамантаваў стары драўляны касцёл, а потым наглядаў за працай на будаўніцтве мураванага касцёла і кіраваў фальваркам. У 1748—1773 гг. працаваў сталяр Піліп Лакцінскі, выконваў розныя работы для касцёла і для мураванай рэзідэнцыі, што будавалася тым жа часам.

Будаўніцтва мураванага езуіцкага касцёла і калегіума распачалося ў 30-ых гадах XVIII ст. Будоўля ішла марудна, двойчы спынялася і нарэшце была скончана ў 1748 г. пад кіраўніцтвам Бенядзікта Мезмера. У сярэдзіне XVIII ст. езуіты пабудавалі аптэку.

Касцёл уяўляе сабой трохнефавую базіліку з трансептам і двухвежавым галоўным фасадам (вежы, на жаль, не захаваліся). Магутная паўкругавая апсіда завяршае цэнтральны неф. Галоўны фасад вузкім гзы́мсам падзяляецца на два ярусы і завяршаецца развітым антаблементам са ступеньчатым атыкам у цэнтры. Сцены будынка аздобленыя шырокімі пілястрамі. У касцёле захаваліся рэшткі фрэскавага роспісу XVIII ст. Есць тут глыбо-

кія сутарэнні, дзе некалі былі пахаванні. Қалісьці перад касцёлам узвышалася прыгожая мураваная брама, падмуркі якой былі знайдзены археолагамі ў каstryчніку 1991 г.

Двухпавярховы будынак калегіума з бакоў падтрымліваюць магутныя контрфорсы. Першы паверх перакрыты скляпеннямі, другі мае перакрыцце на бэльках. Прыгожае барокавае аздабленне над галоўным уваходам страчана ў выніку рамонтаў XIX ст. Усе мураваныя будынкі кляштара складзеныя з цэглы-пальчаткі. Жылыя памяшканні ацяпляліся паліхромнымі кафлянымі печамі, аблімаванымі рэльефнай кафляй з выявамі познерарковых картушоў.

Езуіцкі калегіум існаваў да 1820 г. Дарэчы, у ліку розных прадметаў тут выкладалі і архітэктуру. Пасля паўстання 1831 г. будынкі езуіцкага кляштара былі адабраныя ў каталікоў, а касцёл зачынены.

У першай палове XIX ст. касцёл перабудавалі ў праваслаўны сабор святога Мікалая. Знешні воблік будынка змяніўся: з'явіўся невялічкі прытвор, завершаны складаным ступеньчатым атыкам, былі цалкам разабраны і перароблены вежы. У 1842 г. надбудавалі вялікі драўляны купал на цыліндрычным светлавым барабане. Пластыка фасадаў узбагацілася шырокім пілястрамі і паўцыркульнымі нішамі. Трэба адзначыць, што інтэр'ер сабора часткова захаваў некаторыя дэталі аздаблення XVIII ст. Гэта добра бачна на архіўным здымку, зробленым ў 1909 г.

У будынку былога калегіума размясцілася духоўная семінарыя. У канцы XIX — пачатку XX ст. ансамбль быў абнесены высокай цаглянай агароджай, на вуглах зроблены невялікія капліцы.

У пачатку XVIII ст. у Мсціславе з'явіліся манахі-бернардзінцы, якія ў 1727 г. збудавалі тут драўляны касцёл і кляштар. Выяву гэтага ансамбля можна ўбачыць на піктаграфічнай карце, зробленай у Нясвіжы ў сярэдзіне — другой палове XVIII ст. вядомым радзівілаўскім гравёрам Гершкам Ляйбовічам. Сярод нанесеных на яе 23 бернардзінскіх касцёлаў, што знаходзіліся на тэрыторыі Вялікага княства Літоўскага, ёсьць і мсціслаўскі помнік. Касцёл быў прамавугольным у плане аднанефавым будынкам з двухсхільным дахам, трохвугольным франтонам у цэнтры і дзвюма трох'яруснымі купальнymi вежамі па баках галоўнага фасада. Над алтаром знаходзілася невялікая вежа-сігнатурка. Аднапавярховы кляш-

тарны корпус размяшчаўся злева ад галоўнага корпуса касцёла. Каля яго знаходзілася вежа-званіца.

Адным з фундатараў мсціслаўскіх бернардзінцаў быў віцебскі харунжы Іван Гурко, другім пісьмовыя крыніцы называюць Яна Румейку, харунжага Віленскага ваяводства.

У канцы XVIII ст. бернардзінцы збудавалі каменны аднапавярховы флігель і новы, мураваны, касцёл. У 1832 г. касцёл быў зачынены, прыход, што налічваў 679 душ мужчынскага полу, перададзены да кармеліцкага касцёла. Туды ж адышла і ўся маё масць манахаў-бернардзінцаў. Адначасова царскія ўлады зачынілі кармеліцкі кляштар, а касцёл перарабілі на фарны (прыходскі).

З 1837 г. усе збудаванні былога бернардзінскага кляштара знаходзіліся пад наглядам мясцовай паліцыі. Доўгі час яны стаялі зачыненымі, пакуль не згарэлі і паступова не былі разабраны мясцовымі жыхарамі. У 1857 г. ацалелыя будынкі перададзены ваенным міністрам у Праваслаўнае Духоўнае ведамства.

На падмурках сярэдняй часткі кляштара ў 1870 г. узводзіцца царква Аляксандра Неўскага. Большасць стражытных сутарэнняў была завалена смеццем і засыпана, а некаторыя прыстасаваны пад царкоўны склад.

У 1988—1989 гг. студэнцкі будатрад «Брама», сфармаваны на базе гістарычнага факультэта Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта імя У. І. Леніна, вывучаў рэшткі бернардзінскага кляштара і касцёла. Былі цалкам расчышчаны два вялікія сутарэнні XVIII ст. У адным з іх захаваліся вінтавая лесвіца з цаглянымі прыступкамі, рэшткі вентыляцыйнага акна-адтуліны, пяты крыжовых скляпенняў і дзвіярны праём у наступнае памяшканне. У другім ацалелі ўсе скляпенні, два акны, якія забраны каванымі кратамі. Парадавалі і знаходкі: аконнае шкло, зялёная паліваная кафля, замок, старажытны відэлец, рознае керамічнае і шкляное начынне, керамічныя пліткі падлогі, каваная сякера, рэшткі фаянсавага посуду.

Былі таксама ўскрыты і рэшткі бернардзінскага касцёла XVIII ст. Захаваліся падмуркі знешніх і ўнутраных сцен, апсіды і шасці нясучых слупоў. Даўжыня касцёла разам з апсідай складае прыкладна 42 м, шырыня — 23 м, таўшчыня знешніх сцен — каля 2 м, яны складзены з цэглы-пальчаткі.

Падчас раскопак бернардзінскага кляштара сабрана калекцыя спецыяльнай пячной цэглы XVIII — пачат-

ку XIX ст., з якой рабіліся кафляныя печы. Іх аблімоўка складалася з гладкіх карычневых паліваных кафляў рознай формы, верх аздаблялі рэльефныя кафлі-каронкі, упрыгожаныя раслінным арнаментам. На жаль, усе расчышчаныя студэнтамі сутарэнні пасля вяртання сабора А. Неўскага праваслаўным, па ініцыятыве мясцовага святара летам 1991 г., без усялякага ўзгаднення з адпаведнымі органамі ўлады, былі засыпаны.

У 1641 г. на ўсходній ускраіне горада быў заснаваны мужчынскі Тупічэўскі манастыр. Ён паступова разбудоўваўся і ў канцы XIX ст. складаўся з галоўнай Святадухаўскай, Увядзенскай, Успенскай цэркваў, званіцы з царквой цудатворца Мікалая, манастырскіх і гаспадарчых пабудоў. Спачатку манастыр быў абнесены драўлянай, а з канца XIX ст. мураванай агароджай з капліцамі.

Святадухаўская царква (пабудавана ў 1641 г.) — драўляная, на каменным падмурку, крыжова-купальная, мела 5 глаў — адну вялікую і чатыры малыя. Даўжыня і шырыня будынка каля 25 м. Першапачаткова быў абышты дошкамі. Дах пакрылі гонтай, а ў канцы XIX ст. — бляхай. Вакол царквы праходзіла паўзакрытая галерэя на каменных слупах з паясным бар'ерам. Сцены ў другой палове XVII ст. былі распісаны на тэмы Старога і Новага Запаветаў. Роспісы, зробленыя па дрэве, налічвалі 73 кампазіцыі. Найбольш рэалістычнай манерай вылучаліся «Рай», «Стварэнне Евы», «Спакуса Адама». Невядомыя мастакі шырока выкарыстоўвалі ў сваіх размалёўках мясцовыя краявіды, выявы жывёл.

Цёплая царква ў імя Увядзення ў храм Прасвятой Багародзіцы (пабудавана ў 1771 г.) таксама была драўляная, на каменным падмурку, аднакупальная. Даўжыня складала 12 м, шырыня — каля 7 м. У канцы XIX ст. царква значна пабольшала, даўжыня стала каля 22 м. Будынак абклалі цэглай і пакрылі бляхай. У інтэр'еры сцены былі атынкованыя і упрыгожаныя арнаментам і роспісам на рэлігійныя сюжэты.

Царква ў імя цудатворца Мікалая (існавала да 1839 г.) знаходзілася ў другім ярусе драўлянай надбрамнай званіцы. Даўжыня яе — каля 9 м, шырыня — каля 8 м. Мела адну главу, крытую гонтай, двух'ярусны іканастас.

Царква Успення Багародзіцы (пабудавана ў 1891—1895 гг.) — мураваная, узведзена ў псеўдарускім стылі. Была крытая бляхай, мела адну вялікую главу. Над

прытварам заходзілася званіца. У інтэр'еры сцены аздоблены стужкавымі гзымсамі, ляпнінай, расписаны выявамі святых з арнаментамі. Памеры храма 29×18 м. У царкве мелася два іканастасы: у галоўным алтары чатырох'ярусны, разны, з пазалотай, другі — трох'ярусны.

З 1886 г. Тупічэўскі манастыр стаў жаночым. У канцы XIX — пачатку XX ст. на манастырскім двары існавалі кухня, дом ігуменні, некалькі дамоў для манашак, свіран, вазоўня, стайнія, па-за манастырскай агароджай — дом для свяшчэнніка, вучыліща, амбулаторыя з аптэкой. Жылыя і гаспадарчыя пабудовы былі ў асноўным драўляныя.

У 20—30-ыя гады XX ст. манастыр скасаваны, тут месціўся дзіцячы дом. Манастырскі комплекс не збярогся (загінуў у 50-ыя гады XX ст.), засталіся толькі фрагменты мураванай агароджы, брамы і капліц канца XIX ст. Частка тэрыторыі занята будынкамі маслазавода.

У час археалагічных даследаванняў на тэрыторыі манастыра выяўлены культурны слой XVII—XVIII стст., багаты на разнастайныя заходкі. Знойдзена, напрыклад, непаліваная кафля XVII ст. з выявай святога Юрыя на кані, паліхромная кафля XVIII ст. з царкоўнай геральдыкай, разнастайная паліваная і непаліваная кафля XVII ст., аздобленая раслінным і геаметрычным арнаментам.

У XIX ст. Мсціслаў стаў паступова прыходзіць у занядад, асабліва калі чыгунка аблінула яго на 20 кіламетраў. Але і ў гэты час будаваліся новыя дамы, гандлёвыя пункты, манастыры і храмы. Да нашых дзён дайшлі гандлёвыя рады, Траецкая і слабадская цэркви, саборная царква Аляксандра Неўскага.

Будынак Траецкай царквы ўзведзены ў першай трэці і значна перабудаваны ў канцы XIX ст. Зараз званіца выкарыстоўваецца як воданапорная вежа, а асноўны аб'ём арэндуецца прафтэхвучылішчам. Мяркуецца вярнуць храму першапачатковое аблічча і tym самым да поўніць адзіны архітэктурны ансамбль цэнтральнай часткі горада.

Былая слабадская царква, пабудаваная ў сярэдзіне XIX ст. на месцы драўлянай уніяцкай, некалі размяшчалася ў цэнтры былога Казіміравай слабады. У адной з пісъмовых крыніц паведамляецца, што ў першай трэці XIX ст. слабада належала стацкаму саветніку І. І. Галіцыну і тут налічвалася 15 будынкаў хрысціян і 36 яўрэй-

Сабор Аляксандра Неўскага. XIX ст.

скіх дамоў. Вакол драўлянай царквы знаходзіліся могілкі, а ў ваколіцах слабады — цагельня. У другой палове XIX ст. слабада злілася з горадам і стала яго часткай.

У цэнтры Мсціслава, насупраць гарадскога сквера, закладзенага ў XIX ст., знаходзіцца самая высокая кропка горада — саборная царква Аляксандра Неўскага, узвядзеная ў 1870 г. Гэта крыжова-купальны храм з трыма круглымі апсідамі і трыма парталамі. Парталы і

аконныя праёмы аздобленыя дэкаратыўным валікам. Пад гзы́мсам па перыметры будынка праходзіць аркатурны пояс. Царква мае цагляную дэкаратыўную агароджу з брамай у выглядзе паўцыркульной аркі, над якой узвышаецца невялікая вежа з купалам.

Цэнтральную частку горада займае ансамбль гандлёвых радоў. Узведзены ў канцы XIX — пачатку XX ст., ён захаваўся да нашых дзён без вялікіх зменаў, калі не лічыць аблімоўку часткі фасадаў крамаў керамічнай пліткай, што значна псуе агульнае ўражанне пра гэты помнік грамадзянскай архітэктуры. Пасля рэстаўрацыі, думаецца, унікальны гандлёвы комплекс зможа з поспехам выконваць сваю былую функцыю.

Асаблівую прыгажосць гораду надае драўляная і каменная забудова, канца XIX — пачатку XX ст. Яшчэ і зараз на старых вуліцах можна ўбачыць фасады і ганкі дамоў, аздобленыя разнымі драўлянымі карункамі. Сярод у асноўным драўлянай забудовы старога Мсціслава вылучаюцца ярка-чырвоныя альбо белыя атынкованыя фасады цагляных будынкаў з драўлянымі ліштвамі і аканцамі, каванымі кратамі балконаў і ганкаў.

Насупраць езуіцкага кляштара ў 1907—1908 гг. узвядзены двухпавярховы будынак мужчынскай гімназіі. Інтэр'еры аздобленыя ў стылі мадэрн. Захавалася некалькі печак з белай кафлі. У 1920—1930 гг. тут размяшчаўся Беларускі педагогічны тэхнікум, дзе вучыліся Аркадзь Куляшоў, Юлій Таўбін, Змітрок Астапенка і іншыя беларускія паэты і пісьменнікі. У гэтым будынку выступаў Якуб Колас. Зараз яго займае сярэдняя школа.

Цагляны будынак былога каланчы, узведзены ў пачатку XX ст., адзін з самых высокіх у горадзе. Пасля рэстаўрацыі можа служыць выдатнай аглядальнай вежай для туристаў. Каланчу можна выкарыстаць і для экспазіцыі музея развіцця пажарнай справы ў Беларусі.

Цікавыя помнікі беларускага дойлідства знаходзяцца і ў мсціслаўскіх ваколіцах. Пустынскі Успенскі манастыр існуе з XIV ст. Некаторыя пісьмовыя крыніцы лічаць яго заснавальнікам мсціслаўскага князя Івана Юр'евіча. У 1601 г. манастыр перайшоў да уніятаў, а пасля скасавання на Беларусі уніі зноў стаў праваслаўным. Комплекс шмат разоў перабудоўваўся, і канчатковы ансамбль склаўся ў XIX ст. Цяпер у яго ўваходзяць Успенскі сабор, манастырскі будынак з царквой, званіца, школа, капліца, некалькі жылых і гаспадарчых пабудоў. Тэрыторыя манастыра абнесена з захаду і поўдня цаглянай

агароджай, а з усходу абмежавана ровам, за якім знаходзіцца стаў. Захавалася і ліпавая прысада, што вядзе ад брамы да сабора і манастырскага корпуса.

Успенскі сабор, узведзены уніяцкім архіепіскапам Іракліем Лісоўскім у пачатку XIX ст. (1801—1808 гг.), захаваўся толькі часткова. Гэта трохнефавая базіліка з адной прамавугольнай апсідай. Галоўны фасад быў аздоблены плоскімі пілястрамі з іанічнымі капітэлямі і завершаны трохвугольным франтонам. Сабор у мінулыя гады меў фрэскавы роспіс.

Зробленая ў другой палове XIX ст. званіца Пустынскага манастыра ўяўляе велічную пяціярусную пабудову, некалі завершаную шпілем. Адначасова са званіцай непадалёку ад става збудавалі капліцу ў выглядзе маленькага аднанефавага храма з паўкруглай апсідай.

Шырокую вядомасць у XIX — пачатку XX ст. Пустынскі манастыр набыў дзякуючы лекавай крыніцы. Тысячы людзей прыходзілі сюды, каб напіцца празрыстай гаючай вады, абмыць свае раны. Сярод мясцовага насельніцтва існуе паданне, што дзякуючы вадзе з Пустынскай крыніцы ў XIV ст. ачуняў мсціслаўскі князь, які ў маладосці страціў зрок.

Другі старадаўні манастыр, Ануфрыеўскі, што знаходзіцца ў 17 кіламетрах ад Мсціслава, быў заснаваны князем Лугвенам. Потым ім апекаваўся друцкі князь Багдан Азярэцкі. У 1594 г. кароль Жыгімонт III перадаў гэтыя справы канцлеру Вялікага княства Літоўскага Льву Сапегу. Па загаду смаленскага архіепіската ў пачатку XVII ст. манастыр адышоў да уніятаў. Зараз ад гэтага помніка, што некалі размяшчаўся на паўднёва-ўсходній ускраіне сучаснай вёскі Сялец, засталася царква, збудаваная ў другой палове XVIII ст. Гэта аднанефавы храм з адной паўцыркульнай апсідай і высокай пяціяруснай вежай-званіцай. Фасады будынка аздоблены руставанымі лапаткамі, падвойнымі пілястрамі і калонамі. Аконныя праёмы маюць лучковыя альбо паўцыркульныя завяршэнні. Унутраная прастора храма пекракрытая цыліндрычным скляпеннем.

Калі ехаць да Мсціслава з боку Магілёва, здалёк відзён галоўны храм былога Мазалаўскага Вазнясенскага жаночага манастыра, заснаванага ў 1665 г. дачкою мсціслаўскага стольніка Мікалая Сухадольскага — Марыянай. У 1743—1795 гг. манастыр быў уніяцкім. У 1799 г. на сродкі графіні Чарнышовай тут узведзены

мураваны храм у гонар Узнясення Гасподня. У 1830 г. перабудаваны.

Узнясенская царква, пабудаваная на высокім маляў-нічым пагорку, з'яўляецца крыжова-купальным трохне-фавым храмам з паўкруглай апсідай і трохпавярховай званіцай на галоўным фасадзе. Пасярэдзіне будынка ўзвышаецца вялікі барабан з купалам. Фасады аздобленыя пілястрамі і гzymсамі. Вокны, якія маюць лучко-вия завяршэнні, размешчаны ў два ярусы: вялікія ў ніжнім, а маленкія ў верхнім. Доўгі час храм знаходзіўся ў паўразбураным стане, але зараз аднаўляецца.

Такім чынам, мсціслаўскае мураванае дойлідства з'яўляецца цікавай старонкай беларускай архітэктуры эпохі барока і класіцызму.

У СКЛАДЗЕ РАСІЙСКАЙ ІМПЕРЫИ

У 1772 г. у выніку першага падзелу Рэчы Паспалітай значная частка ўсходніх беларускіх зямель была далучана да Расіі.

Мсціслаўскае ваяводства, перайменаванае ў правінцыю, увайшло ў склад Магілёўскай губерні, а Мсціслаў быў аддадзены ў сталове ўтрыманне екацярынінскаму вяльможу — смаленскаму намесніку Цякуцьеву.

Пасля 1772 г. гандаль ў горадзе паступова развіваўся, мясцовыя камерсанты выходзілі на расійскі рынак. Адраджаліся даўнія гандлёвые сувязі з гарадамі Прыбалтыкі, Польшчы і Германіі.

У 1776—1777 гг. у Мсціславе ўжо налічваўся 131 купец 3-яй гільдыі і 1 купец 2-ой гільдыі, якія гандлявалі шаўковымі і мультановымі тканінамі, іншымі таварамі. Гандаль вёўся з Лейпцигам, Кёнігсбергам, Гданьскам, Москвою і быў найбольш інтэнсіўны з Рыгаю. Туды мсціслаўскія купцы вазілі пяньку, хлеб, а адтуль — сукны, палотны, розныя матэрыі, фарфоравы і фаянсавы посуд, вінаградныя віны — усяго на суму да 40 000 рублёў у год. З бліжэйшымі гарадамі: Крычавам, Рославам, Шкловам і Магілевам гандлявалі ў асноўным рамеснымі вырабамі і прадметамі першай неабходнасці.

Мсціслаў славіўся сваімі скураннымі вырабамі, белым і чорным юхтам, хоць скуранных заводоў тут не было. Толькі ў 5 дамах выраблялася па 1000 чорных і па 40 падэшвенных ялавічных скур у год. Потым яны ў значнай колькасці вывозіліся ў Магілев.

Паводле дадзеных за 1776—1777 гг., з агульнай колькасці жыхароў горада 6137 (2842 мужчыны і 3295 жанчын) майстравых было 301 чалавек, якія размяркоўваліся па спецыяльнасцях наступным чынам: краўцоў — 117, калачнікаў — 52, шаўцоў — 43, алейнікаў — 29, кавалёў — 14, рэznікаў — 11, цагельнікаў — 9, дзегіяроў — 7, кажамяк — 5, сярэбранікаў — 5, штухляроў — 5, рымароў — 4.

Мяшчане Мсціслава вялі гандаль рознымі рамеснімі вырабамі, віном і напіткамі як у горадзе, так і за яго межамі, займаліся земляробствам, іншымі работамі. Штотыднёва ў панядзелак і пятніцу на вялікія базары з'язджаліся ў горад навакольныя сяляне з вясковыми праектамі, хлебам і жывёлай.

Пасля далучэння да Расіі, недзе паміж 1772 і 1776 гг., у Мсціславе было адчынена двухкласнае народнае вучылішча. У ім дзеци бацькоў рознага звання навучаўся рускай граматыцы, чытанню, пісьму, арыфметыцы і геаметрыі. Вучняў у кожным класе было каля двух с паловай дзесяткаў чалавек. Акрамя народнага вучылішча ў 1785 г. мелася 3 школы пры манастырах, цэрквах і кляштарах, у якіх займалася 148 вучняў — дзяцей мяшчан і шляхты. У 1791 г. пачало дзейнічаць дваранскае вучылішча.

Апынуўшыся ў глыбі тэрыторыі Расіі, Мсціслаў страціў стратэгічнае значэнне горада-крэпасці. Змянілася і яго аблічча.

На змену магутным гарадскім умацаванням, паводле зацверджанага ў 1772 г. першапачтовага плана, быў насыпаны земляны вал вышынёю ў сажань, і ўздоўж яго выкананы роў глыбінёю таксама ў сажань. Вал утвараў замкнуты васьміугольнік у 5 вёрст 200 сажняў па перыметры і акружаў толькі цэнтр горада. Усе слабоды засталіся па-за валам. Каб уявіць Мсціслаў канца XVIII ст., трэба ўлічыць неад'емную асаблівасць гэтага даволі буйнога ў той час горада — наяўнасць у ім значнай колькасці касцёлаў, цэркваў і манастыроў, пабудаваных у розны час і ў розных стылях.

У 1783 г. Мсціславу быў дадзены спецыяльны геаметрычны план і межавая кніга, па якіх ён складаўся з уласна горада і 11 фарштатаў: Смаленскага, Слабодскага, Пірагоўскага, Магілёўскага, Лазневага, Затроіцкага, Замкавага, Падольнага, Пустынскага, Пятніцкага і Зарэчча. Колькасць насельніцтва горада без фарштатаў у 1783 г. дасягала 2850 чалавек (з іх яўрэяў 959 чалавек).

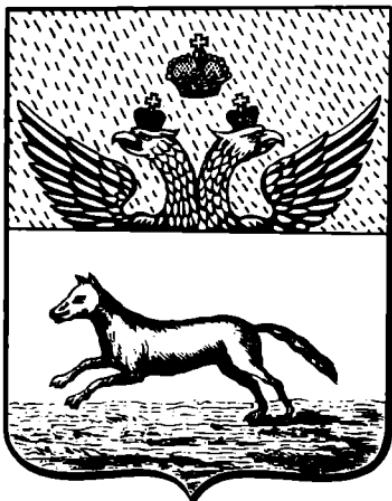
У 1781 г. Мсцілаў атрымаў новы герб. У ніжнай частцы шчыта знаходзілася выява чырвонай лісіцы, «каковыми зверьми окрестности сего города весьма изобилуют», у верхнай частцы — палова герба Расійскай імперыі. Пазней Кацярына II унесла ў свой герб зменены герб Мсціслава, а ў тытул найменне «княгіня Мсцілаўская».

У час паездкі ў Таўрыду ў 1787 г. Кацярына II праязджала праз Мсцілаў і была ў ім суткі. Яе сустракалі гарматным салютам, парадам цэхаў, вітаў епіскап Георгій Каніскі. Спецыяльна пабудаваны для яе драўляны палац доўгі час захоўваўся і згарэў у час вялікага пажару 1858 г.

Айчынная вайна 1812 г. нанесла цяжкія страты гаспадарцы і эканоміцы Беларусі. Гэта ў поўнай меры датычылася і Мсціслава.

Праз горад на злучэнне пад Смаленскам з 1-ай арміяй М. Б. Барклая дэ Толі праходзіла адступаючая з баямі 2-ая руская армія П. І. Баграціёна. 17 ліпеня 1812 г. апошні пісаў з Мсціслава цару, што ўрэшце дасягнуты пункт, дзе армія здольна процістаяць непрыяцелю. Але абставіны прымусілі даць бой не пад Мсціславам, а ў Смаленску, пасля злучэння абедзвюх рускіх армій. Разам з арміяй Баграціёна пакінула Мсцілаў значная частка яго насельніцтва. Многія жыхары горада і павета служылі ў 11-ай дывізіі арміі Барклая дэ Толі, удзельнічалі ў баях з французамі пад Смаленскам, пры Барадзіно і ў іншых месцах. Былі вывезены казначэйства, запасы фуражу і правіянту.

17 жніўня ў горад уварвалася французская конніца пад камандаю генерала Дамбруўскага, якая ішла з Магілёва ў кірунку Ельні. Учыніўшы расправу над насельніцтвам і абрабаваўшы яго, захопнікі пайшлі далей, пакінуўшы невялікі гарнізон і атрад для забеспечэння сваіх камунікацый, збору прадуктаў і фуражу. Спроба фран-

Герб Мсціслава ў 1781—1917 гг.

шузай і часткі духавенства прывесці насельніцтва Мсціслава да прысягі Напалеону поспеху не мела.

На акупіраванай французамі тэрыторыі рос партызанскі рух, які быў значным і на Мсціслаўшчыне. Атрады партызан рабілі налёты на абозы французаў, знішчалі фуражыраў, якія заязджалі ў вёскі, палілі маёнткі шляхціцаў, што супрацоўнічалі з захопнікамі.

Калі руская армія пачала гнаць французаў назад, у аколіцах Мсціслава стаў дзейніцаць партызанскі атрад рускага афіцэра Ажароўскага, які наносіў моцныя ўдары па ворагу. Тым часам набліжаліся рускія войскі. 2 лістапада Кутузав загадаў камандуючаму Калужскім апалчэннем генерал-лейтэнанту Шэпелеву неадкладна ісці да Мсціслава.

Праз горад пацягнуліся натоўпы адступаючых французаў. Не чакаючи прыходу рускіх войск, мсціслаўцы самі знішчалі ворага. Так, на Зарэччы жыхары ноччу запалілі гумно, у якім заначавалі французы. Было забіты і ўзята ў палон каля 500 салдат.

4 лістапада Мсціслаў вызвалілі войскі Калужскага апалчэння і партызаны Ажароўскага. Адзін з атрадаў французскіх салдат колькасцю да 150 чалавек быў знішчаны на дарозе да Магілёва каля вёскі Шыркі. Радасна віталі жыхары горада сваіх вызваліцеляў.

Часовая акупацыя горада французскімі войскамі цяжка адбілася на яго гаспадарцы і эканоміцы. Не толькі ўпала рамесная вытворчасць, скараціліся гандлёвыя сувязі з іншымі гарадамі, але і намнога зменшылася колькасць насельніцтва. У 1816 г. у горадзе існавала толькі 2 невялікія майстэрні — «сукнатаlesныя фабрыкі» з 31 рабочым. А насельніцтва нават праз 13 гадоў налічвала толькі 3492 чалавекі.

З цягам часу эканамічнае жыццё Мсціслава наладжвалася. У горадзе будаваліся новыя заводы і фабрыкі, развівалася рамяство, пашыраліся гандлёвыя сувязі, павялічвалася насельніцтва. У 1815 г. мелася 6 прамысловых прадпрыемстваў: цыгарная і 3 сукнатаlesныя фабрыкі, 2 свечачныя заводы. Прадукцыя сукнатаlesных фабрык збывалася ў губернях Беларусі, Украіны і ў Прыбалтыцы. Сыравіну куплялі на Украіне і ў Москве.

У канцы 50-ых гадоў XIX ст. Мсціслаў значыўся як «клепшы з павятовых гарадоў Магілёўскай губерні». З 6250 чалавек насельніцтва было 372 рамеснікі, 176 купцоў 3-яй гільдыі, 298 чалавек займаліся дробным гандлем. Адбываўся даволі значны гандаль з Рыгай, галоў-

ным чынам пянькою, але адсутнасць добрых шляхоў зносін не дазваляла як след развівашца камерцыі. Купцы паставлялі хлеб у правіянцкія магазіны губерні, закуплялі табуны коней на Украіне і вялі крамны гандаль, набываючы неабходныя для горада тавары на галоўных кірмашах імперыі.

У 1858 г. згарэла лепшая частка Мсціслава — усе храмы, большасць казённых і прыватных будынкаў, усяго каля 500, а ў 1863 г. — усе гандлёвыя рады. Гэта была адна з прычын эканамічнага занядаду горада, які працягваўся да пачатку XX ст.. У сувязі з гэтым жыхары ў 1870 г. зварнуліся да ўладаў з просьбай скасаваць пастойную павіннасць для ўтрымання Сузdal'скага пяхотнага палка.

Але галоўнай прычынай было тое, што старыя гандлёвыя шляхі, якія праходзілі праз Мсціслаў на паўднёвы захад, перамясціліся на поўнач — да Пецярбурга, на захад — да Варшавы і на поўдзень — да партоў Чарнамор'я. А калі былі пракладзены, далёка абышоўшыя горад чыгункі, то яны зусім пакінулі Мсціслаў у баку ад эканамічнага жыцця Расіі.

Эканамічнай адсталасці горада адпавядала культурная. У 1852 г. у Мсціславе было двухкласнае народнае вучылішча, дваранскае вучылішча, прыватная жаночая школа і 2 яўрэйскія вучылішчы. Вядома, яны не маглі ахапіць навучаннем усіх дзяцей. Частка зімалася ў невялікіх школах пры цэрквях і манастырах. У 1855 г. такіх школ было 14.

Аднастайнае жыццё горада парушалася летам, калі на канікулы прыязджалі студэнты, інтэлігенты — ураджэнцы Мсціслава. Вялікае значэнне мела культурная дзеянасць братоў Кутаргаў — заолага і геолага Сцяпана Сямёновіча і гісторыка Міхаіла Сямёновіча. Абодва былі прафесарамі Пецярбургскага універсітета. Міхаіл ў 1848 г. абралі членам-карэспандэнтам Пецярбургскай Акадэміі навук. Летам браты прыязджалі ў родны Мсціслаў. Яны прывозілі шмат літаратуры, газет, знаёмілі з імі мясцовую інтэлігентыю, праводзілі гутаркі на разнастайныя тэмы.

Што ўяўляў з сябе Мсціслаў у 1880 г. дакладна відаць з дадзеных Магілёўскага губернскага статыстычнага камітэта — у горадзе існавала 13 дробных саматужных прадпрыемстваў — маслабойні, крупадзёркі, цагельня і вапнавы завод. З 1060 жылых дамоў толькі 12 было мураваных. Скучанасць драўляных будынкаў,

адсутнасць мер супрацьпажарнай бяспекі спрыялі таму, што пажары спусташалі горад.

Нягледзячы на малаяўнічую навакольную прыроду, зневінны выгляд Мсцілава быў непрыглядны. Пытанням санітарнага становішча і добраўпарадкаванасці амаль не ўдзялялася ўвагі.

Антысанітарны стан вуліц горада, недастатковасць медыцынскай дапамогі насельніцтву, голад і галеча нараджалі эпідэміі розных захворванняў. Усё гэта прыводзіла да таго, што працэнт смяротнасці быў вельмі вялікі. Царскі ўрад мала клапаціўся аб павелічэнні колькасці медыцынскіх работнікаў. У 1880 г. у Мсцілаве мелася 2 урачы, 2 фельчары, акушэрка. Столькі ж было і праз 20 гадоў.

Не ў лепшым становішчы знаходзілася і народная асвета. У 1880 г. у Мсцілаве працавалі толькі 4 навучальныя ўстановы: духоўнае вучылішча, павятовае двухкласнае вучылішча, прыходскае вучылішча з жаночай зменай і прыватны жаночы пансіён, ды і там не было нармальных умоў для заняткаў, не хапала падручнікаў і вучэбных дапаможнікаў, адсутнічала неабходнае абсталяванне. У 1897 г. з 8514 жыхароў горада непісьменных было 62 працэнты.

Гаворачы аб культурным жыцці Мсцілава канца XIX — пачатку XX ст., неабходна сказаць аб штотыднёвой газете «Белорусский комиссар», якая выдавалася ў 1899—1900 гг. баронам П. фон Пільхау. Узнікненне і дзейнасць газеты звязана з існаваўшым тады ў Мсцілаве сельскагаспадарчым таварыствам. У ёй вялася хроніка павятовага жыцця, змяшчаліся артыкулы па гісторыі мясцовасці, з газет і часопісаў перадрукоўваліся матэрыялы па праблемах сельской гаспадаркі, уздымаліся пытанні аб стварэнні ў горадзе гімназіі для хлопчыкаў і дзяўчынак, аб будаўніцтве чыгуначнай лініі ад Орши на Мсцілаў.

У памяці мсціслаўцаў засталася і дабрачынная дзейнасць земляка — прыват-дацэнта Маскоўскага ўніверсітэта В. П. Зераніна. Каб даць магчымасць вучыцца ў школе дзецям гараджан-беднякоў, ён ахвяраваў роднаму гораду 90 тысяч рублёў, якія былі затрачаны на стыпендныя навучэнцам. В. П. Зераніна выбралі ганаровым папячыцелем мужчынскай гімназіі, створанай у пачатку XX ст., і розных гарадскіх таварыстваў. На яго ж сродкі ў горадзе будаваўся дзіцячы прытулак.

У 1906 г. у Мсцілаве была адкрыта мужчынская,

Гісторык Мсціслав У. Г. Краснянскі (1863—1930)

а ў 1907 г. жаночая гімназія. Акрамя таго, у 1912 г. дзейнічала гарадское чатырохкласнае вучылішча, духоўнае мужчынскае вучылішча, мужчынскае і жаночае прыходскія вучылішчы, два царкоўнапрыходскія вучылішчы, пачатковое вучылішча пры Тупічэўскім манастыры, народнае вучылішча, 9 яўрэйскіх школ. Усяго ў Мсціславе перад 1914 г. навучаляся каля 1500 чалавек. Горад з'яўляўся адукацийным цэнтрам не толькі для

БЪЛГАРУССКІЙ КОМІССІОНЕРЪ

ЗА СПРАВКАМИ
бѣщающими въ конт. срд.
Подписанная цѣною
съ пятью шиллингами.

СЪБѢВЛѢНІЯ И ИЗВѢЩЕНІЯ

На год 2 . Выход. одинъ разъ въ недѣлю по субботамъ
На конц. 1 р. 20 к.
На трехъ недѣлѣ 75 к.
на ч. 3 к.

Адресъ для телеграммъ: Метиславъ. Комісіонеръ.

ПОДСЫПКА ПРИНИМАЕТСЯ
съ 1-го числа иѣнв.
въ конт. редакции
окончаніемъ за строку:
1 разъ 10 к., 2 раза 13 к.
3 раза 15 к.
За практикъ проявленіи,
заслуги въ общемъ
1 разъ 10 к., 2 раза 15 к., 3—20

№ 16 г. Метиславъ, Суббота 14 Августа 1899 г.

годъ І-й

ПОЛОЖЕНИЕ О МІРАХЪ ВЪ ВѢСАХЪ.

Опубликовано Высочайше утвержденное 4 июля с. г. изъ-
вѣщеніе государственного сената во
проекту положенія о мѣрахъ въ
весахъ, вводимаго въ дѣйствіе
съ 1 января 1900 г. Основа-
ніемъ русскихъ мѣръ въ вѣсахъ
служить фунтъ, равняющійся
409,51241 граммамъ. Ведро
вѣщающее 30 фунтовъ перег-
нанной воды при 10%/. Ц. гар-
нецъ или восьмая часть мѣры
(четверика) — восемь фунтовъ
воды. Основаціемъ линейной
мѣръ служитъ аршинъ, равный
71,12 сантиметровъ. Нежду-
родный метръ въ вѣсахъ,
въ вѣдру — въ вѣдру.

Линейческихъ мѣръ дозво-
ляется привозить въ Имперію,
партизъ съ основными Россій-
скими мѣрами, въ торговыхъ
и коммѣрческихъ контрактахъ,
съѣздѣ, подрядахъ и т. п., — по
коалиционному соглашенію догово-
реннѣйшихъ сторонъ, а также
по предѣлахъ дѣятельности
отдельныхъ казенныхъ вѣдомо-
стей и общественныхъ управ-
лений съ разрешеніемъ или по
распоряженію подлежащихъ ин-
истранъ и съ тѣмъ, чтобы
распоряженія по этому предѣ-
ту не обнѣгали частнѣ
законъ, бѣзъ изъ санкціи, пре-
вѣтъ линейческихъ мѣръ въ
сношеніяхъ съ соавтомъ

учрежденіемъ.

Для урегулированія экспорта
русского зерна загравину, мин-
истерство финансовъ поставо-
вило устроить нѣсколько зле-
ваторовъ по линіямъ желѣ-
зныхъ дорогъ Западного края.

Съ 1-го августа введено въ
дѣйствіе новый сводъ тарифовъ на перевозку хлѣбныхъ
грузовъ по русскимъ желе-
знымъ дорогамъ.

22-го Августа буде-
тъ устроить въ
Метиславскомъ Буты-
мальскомъ Кружке,
любителій сканда-
ль въ посѣщеніи
ш. Чайки.

Первая мсцілаўская газета

свайго, але і для Клімавіцкага, Чавускага, Чэрыкаўска-
га і часткова Горацкага паветаў. Як сведчаць дакумен-
ты, у 1913 г. сярод навабранцаў Магілёўской губерні
пісьменныхъ было 79 працэнтаў, што значна больш, чымъ
у сярэднімъ па Расійской імперыі.

НАПЯРЭДАДНІ НОВАЙ ЭПОХІ

Пачатак ХХ ст. характарызыаваўся далейшым разве-
цём капіталізму ў Расіі. Цяжкія матэрыяльныя і бытэ-
вые ўмовы, палітычнае бяспраёве і капіталістычнае эксплуатацыйное працоўных падымала іх на барацьбу за свае права.

У канцы 1903 г. у Мсціславе ўзнікла сацыял-дэмакратычная група рабочых-іскраўцаў. Ініцыятарамі яе стварэння былі В. А. Мураўёў і Дз. Д. Барэйша, рабочыя шавеецкай майстэрні. Група спачатку налічвала каля 10 чалавек, але вяла інтэнсіўную агітацыю сярод гарадскіх рабочых, Хутка да яе пачалі далучацца найбольш свядомыя рабочыя, а пасля і інтэлігэнцыя. У 1905 г. была арганізацыяна аформлена Мсціслаўская арганізацыя РСДРП, у якой у кастрычніку таго ж года ўжо налічваўся 61 чалавек. Пачаўшы барацьбу з эканамічных патрабаванняў, сацыял-дэмакраты арганізавалі забастоўку рабочых тандэтных майстэрняў і рамеснікаў. Яна працягвалася больш за два тыдні. Гаспадары вымушаны былі пайсці на некаторыя ўступкі. Члены арганізацыі вялі вялікую прапагандысцкую работу і ў вёсках, куды дастаўлялі лістоўкі і марксісцкую літаратуру. Адна з пропагандыстак была арыштавана за распаўсяджванне літаратуры сярод сялян.

«Крывавая нядзеля» паклала пачатак рэвалюцыі 1905—1907 гг. У знак пратэсту супраць расстрэлу рабочых у Пецярбургу працоўныя Мсціслава арганізавалі палітычную забастоўку і масавую дэманстрацыю пад лозунгам: «Далоў самадзяржаўе!» Тады ўпершыню ў горадзе ўзвіўся чырвоны рэвалюцыйны сцяг. З вялікім цяжкасцямі паліцыя разагнала дэманстрантаў.

Выкарыстоўваючы непапулярнасць сярод народа вайны з Японіяй, члены РСДРП правялі агітацыю на Мсціслаўскім зборным прызыўным пункце, у выніку чаго адбыўся бунт каля 6000 мабілізаваных у армію жыхароў павета.

Праводзіць палітычную работу сярод народа без даскатковай колькасці марксісцкай літаратуры было вельмі цяжка. Таму мясцовыя сацыял-дэмакраты ў пісьме ў Замежны бальшавіцкі цэнтр прасілі выслаць літаратуру ў Мсціслаў. Н. К. Крупская па даручэнні У. І. Леніна адказала наступным лістом:

«Дарагія таварышы! Пасылаю вам яўку ў Смаленск да бальшавікоў. Праз іх зможаце атрымліваць... нашу літара-

туру, потым можна будзе звязаць вас яшчэ з Мінскам. Напішыце, ці патрэбна вам гэтая сувязь? Ваш ліст... атрыманы... паўтарыце, калі ласка, адрас для «Пralетарыя»... Шлём прывітанне, пішыце».

Пачаўшы атрымліваць літаратуру, мясцовыя сацыял-дэмакраты разгарнулі яшчэ большую агітацыю не толькі сярод рабочых, інтэлігенцыі, але і сярод сялян. У многім дзякуючы гэтаму ў 1905—1906 гг. у Мсціслаўскім павеце адбылося 9 буйных сялянскіх выступленняў.

У ваколіцах горада часта наладжваліся маёўкі, на якія збіраліся рабочыя, вучні старэйшых класаў і мясцовая інтэлігенцыя. Выступалі з прамовамі Дз. Д. Барэйша, В. А. Мураўеў і інш. Палымяным прамоўцам быў В. А. Мураўёў, энтузіазм і рэвалюцыйны парыў якога, перакананасць у перамозе працоўных Расіі перадаваліся прысутным. Яго дзейнасць па ўтварэнні марксісцкіх гурткоў мела вялікае значэнне для развіцця класавай свядомасці працоўных Мсціслаўшчыны. Дарэчы, ён ажыццяўляў сувязь са Смаленскім камітэтам РСДРП, дзе атрымліваў літаратуру і лістоўкі. Ад чыгуначнай станцыі Пачынак фурманы дыліжансаў, што курсіравалі адсюль да Мсціслава, таксама дастаўлялі нелегальную літаратуру. Часта гэта рабіў, напрыклад, С. Е. Казлоўскі.

Мсціслаўская арганізацыя РСДРП вяла палеміку з Бундам і сіяністамі, змагалася з тымі; хто імкнуўся раскалоць рабочы рух і рабочыя арганізацыі па нацыянальному прызнаку. Шмат зрабіў у гэтым кірунку друкарскі рабочы А. Б. Песін, які вёў пропаганду сярод яўрэйскага пралетарыяту. Ён арганізоўваў лекцыі, чытанні марксіцкай літаратуры, гутаркі з рабочымі, тлумачыў маласвядомым неабходнасць і важнасць адзінай рабочай арганізацыі ў рэвалюцыйным руху.

У 1906 г. члены арганізацыі РСДРП вырашылі правесці 1 мая дэманстрацыю пад лозунгамі «Далоў самадзяржаўе!», «Няхай жыве рэвалюцыя!». Падрыхтоўка да пралетарскага свята супала з моцнымі сялянскімі хваляваннямі ў павеце. Мясцовымі ўладамі была тэрмінова выкліканая для аховы парадку, а фактычна для падаўлення рэвалюцыйнага руху 15-ая рота 151-га Аляксандрапольскага пяхотнага палка, але выступленні сялян прымусілі камандзіра роты разгрупаваць амаль усю яе па павеце.

1 мая 1906 г. у Мсціславе адбылася вялікая дэманстрацыя. Рабочыя, многія вучні старэйшых класаў і частка інтэлігенцыі выйшлі на яе са сцягамі і транспарантамі. Спявачы рэвалюцыйныя песні, яны прайшлі

па цэнтральных вуліцах. Паліцыя спрабавала разагнаць дэманстрантаў, але жывая сцяна людзей прымусіла гарадавых адступіць. У сутычцы была паранена бальшавічка Славіна і некалькі рабочых.

У монастырскім гаі прайшоў мітынг. Сабралася шмат жыхароў Мсціслава, удзельнічалі і салдаты, якія знаходзіліся ў горадзе. Перад прысутнымі з палымянымі прамовамі выступілі члены РСДРП В. А. Мураўёў, І. Новікаў, Н. Максімаў і інш.

У сярэдзіне мая 1906 г. адбылася маёўка рабочых у гаі на ўскраіне горада. Гэта месца акружыла паліцыя і рота салдат. Частка кіраўнікоў арганізацыі РСДРП была арыштавана, у тым ліку і В. А. Мураўёў. Праўда, праз некаторы час ён змог уцячы з турмы і перабраўся ў Смаленск, а адтуль у Москву. Пачаліся арышты членаў арганізацыі. Хаваючыся ад паліцыі, яны мусілі падацца ў іншыя мясціны. Мсціслаўская арганізацыя РСДРП фактывна была разгромлена.

Перад першай сусветнай вайной у Мсціславе жыло 11093 чалавекі. Але буйной прамысловасці не існавала. У горадзе, аддаленым ад чыгункі на дзесяткі кіламетраў, мелася толькі некалькі прадпрыемстваў, якія ў асноўным перапрацоўвалі сельскагаспадарчую сырэвіну: вінзавод, 2 млыны, 4 цагельні, смалакурня, 2 гарбарні, 8 крупадзёрак, 2 бараначныя, 4 маслабойні, ваўначоска, 1 мылаварны завод, 3 вапнавыя заводы, друкарня. Рамеснікаў было больш за 1 тысячу чалавек.

У горадзе пераважаў дробны прыватны гандаль, які, аднак, цалкам задавальняў патрэбы жыхароў. Па звестках на 1912 г., тут мелася 359 гандлёвых прадпрыемстваў: бакалейныя тавары — 133, галантарэйныя тавары — 33, гандаль збожжавым хлебам і пянькой — 33, гандаль мануфактурай — 24, мясныя крамы — 12, гандаль гліняным посудам — 7, хлебныя магазіны — 10, гасцініцы, пастаяльня і заезныя двары — 12, гандаль жалезнымі і скабянымі таварамі — 7, мучныя магазіны — 7, магазіны галаўных убораў — 6, харчэўні і тракціры — 6, булачныя і кандитарскія — 6, гатовае адзенне — 6, канцтавары — 5, шкляны і фаянсавы посуд — 5, чайныя — 5, аптэкарскія магазіны — 3, аптэка — 1, гандаль золатам, серабром і веласіпедамі — 3, магазін швейных машын — 1, будкі з прахаладжальнымі напіткамі — 3, малочныя — 2, лазні — 2, каўбасная — 1, гандаль кафляй — 1, транспартныя канторы з фирмамі — 3, фатаграфіі — 2, бойня — 1, электратэатр — 1.

Праз горад ішоў вываз сельскагаспадарчых тавараў не толькі з Мсціслаўскага, але і з суседніх паветаў. На бліжэйшыя чыгуначныя станцыі адсюль адпраўлялася штогод хлеба, пянькі, льну на суму да 2 мільёнаў рублёў. Вялікую ролю ў развіцці гандлю ігралі 4 мсціслаўскія кірмашы: у дзень Святой Троіцы, у дзень Успення Правасвятой Багародзіцы, на другім тыдні Вялікага паста — у так званую Зборніцу, а таксама «Красны торг», які адбываўся ў апошні панядзелак перад Калядамі. Агульны абарот кірмашоў дасягаў 450 тысяч рублёў.

Мясцовыя ўлады асігнавалі 5000 рублёў на праект чыгункі паміж Магілёвам і Рославам. Але планы так і засталіся на паперы. Пачалася вайна і зусім знішчыла ўсякія надзеі.

У пачатку XX ст. у горадзе было толькі 13,5 вярсты брукаваных вуліц і 8,5 км тратуараў, 82 газавыя ліхтары. Ваду жыхары бралі з калодзежаў і з ракі. Медыцынская справа знаходзілася ў зусім дрэнным стане: гарадской бальніцы не было, 3 урачы, 6 акушэрак і 6 фельчараў не маглі забяспечыць патрэбы горада і павета.

У ліпені 1914 г. пачалася першая сусветная вайна. Магілёўская губерня была аб'яўлена на ваенным становішчы, забараняліся ўсякія сходы. Ваенныя няўдачы царызму, паглыбленне гаспадарчага і прадуктовага крызісу, рост эксплуатацыі рабочых і сялян садзейнічалі пашырэнню рэвалюцыйнага руху. Значную работу сярод працоўных Магілёўшчыны правяла група агітатораў з Петраграда і Кранштадта. Царскія ўлады жорстка распраўляліся з рэвалюцыянерамі. Большасць іх была загнана ў акопы, мноства пасаджана ў турмы і саслана на катаргу. І ўсё ж волю народа зламіць не удалося. У лютым 1917 г. адбылася буржуазна-дэмакратычная рэвалюцыя. Да ўлады прыйшоў Часовы ўрад. У Мсціславе ўлада перайшла ў рукі Савета сялянскіх дэпутатаў.

У ВІХУРЫ ГРАМАДЗЯНСКАЙ ВАЙНЫ

25 кастрычніка 1917 г. рабочыя, рэвалюцыйныя салдаты і матросы, кіруемыя большавіцкай партыяй, зверглі Часовы ўрад. II Усерасійскі з'езд Саветаў абвясціў аб пераходзе ўлады ў рукі Саветаў. Вестка аб падзеях у Петраградзе хутка разнеслася па краіне. Дайшла яна і да Мсціслава. Аднак адсутнасць буйных прамысловых прадпрыемстваў і значнай колькасці пралетарыјту

далі магчымасць меншавікам, эсэрам і кадэтам стварыць гарадскі Савет без бальшавікоў.

У снежні 1917 г. у Мсціславе ўзнікла ячэйка РСДРП (б), якая павяла энергічную прапаганду сярод працоўных горада і павета.

На радзіму вярнуліся рэвалюцыйныя матросы-балтыйцы: машыніст легендарнай «Аўроры», удзельнік штурму Зімняга палаца, баёў пад Гатчынай, ліквідацыі контррэвалюцыйнай Стаўкі Духоніна М. К. Уласенка, матрос мінаносца «Канстанцін» У. В. Батай, салдаты-франтавікі. З дапамогай матросаў і салдат бальшавікі абызбройлі гарадавых і жандараў. 10 студзеня 1918 г. у клубе «Ратонда» на мітынгу рабочых, салдат і матросаў быў створаны часовы рэвалюцыйны Савет рабочых і салдацкіх дэпутатаў, які стаў адзінай паўнамоцнай уладай у горадзе. У склад Савета разам з бальшавікамі ўвайшлі праdstаўнікі іншых партый.

Былы камісар Часовага ўрада Қарытка арганізаваў у Мсціславе беспарарадкі, якія з вялікімі цяжкасцямі ўдаліся ліквідаваць. Қарытка ўцёк, але мсціслаўскі Савет рабочых і салдацкіх дэпутатаў у тэлеграме ад 14 студзеня 1918 г. вымушаны быў прасіць прыслать з губернскага цэнтра — Магілёва інструктара для рэарганізацыі Савета і 70 чалавек для аховы парадку ў горадзе.

24 студзеня 1918 г. адбыўся павятовы з'езд Саветаў. Большасць яго дэлегатаў складалі салдаты, якія толькі што вярнуліся з фронту. Быў абраны выканком павятовага Савета рабочых, сялянскіх і салдацкіх дэпутатаў з 60 чалавек — у асноўным з бальшавікоў і спачуваючых ім. Хутка арганізаваліся аддзелы, камісарыяты, камісіі, у якіх разам з бальшавікамі працавалі і асобныя лаяльныя да новай улады былыя чындоўнікі дзяржустаноў.

Але праз месяц становішча пагоршылася. На тэрыторыю павета распаўсюдзіўся контррэвалюцыйны мяцеж польскага корпуса генерала Доўбар-Мусніцкага. Мяцежны корпус знаходзіўся ў 50 кіламетрах ад Мсціслава, у мястэчку Манастыршчына. Выканком вымушаны быў адправіць у Магілёў казначэйства і арыштаваных памешчыкаў. Амаль усе члены выканкома раз'ехаліся па павеце для арганізацыі атрадаў па барацьбе з мяцежнікамі, ў горадзе засталося іх усяго 5—6 чалавек без рэальнай сілы. Былі моманты, калі ўлада Саветаў трymалася на валаску. Група былых афіцэраў уварвалася ў будынак Са-

вета і зрабіла спробу арыштаваць членаў выканкома, якія там знаходзіліся.

Не паспела мінуць адна небяспека, як з заходу рушылі немцы. Яны занялі цэнтр губерні. Губвыканкому, які эвакуіраваўся праз Мсціслаў у глыб РСФСР, прэзідым павятовага Савета прапанаваў застасца ў Мсціславе, зрабіўши яго часова губернскім цэнтрам. Але гэта пропанова не была падтрымана членамі губвыканкома.

Хутка ў горад пачалі прыбываць адступаючыя з баямі ад Магілёва чырвонаармейскія часці. Савет прыкладаў усе намаганні, каб забяспечыць іх прадуктамі і размясціць. Мсціслаў ператварыўся ў ваенны лагер. У трох вярстах ад яго размясціліся артылерыйскія і вайсковыя пазіцыі. Упартая супраціўленне Чырвонай Арміі спыніла далейшае прасоўванне нямецкіх часцей у глыб Савецкай рэспублікі.

8 сакавіка 1918 г. адбылося падпісанне драпежніцкага Брэсцкага міру, аднак краіна атрымала перадышку, якая была выкарыстана ў мэтах умацавання Савецкай улады і арганізацыі Чырвонай Арміі.

У Мсціславе рыхтаваліся да II павятовага з'езда Саветаў. Яго правялі ў канцы сакавіка 1918 г. Склад новага выканкома налічваў 25 чалавек — 14 бальшавікоў, 9 беспартыйных, якія іх падтрымлівалі, 1 эсэр і 1 меншавік.

У горад вярнуліся некаторыя члены губвыканкома, было створана часовае бюро для склікання губернскага з'езда. Ён адбыўся ў канцы красавіка 1918 г. Паводле рашэння з'езда, Мсціслаў стаў губернскім цэнтрам і лічыўся ім да канца лістапада.

Побач з паветвыканкомам працаваў гарадскі Савет рабочых і чырвонаармейскіх дэпутатаў, які шмат зрабіў для паляпшэння ўмоў жыцця працоўных Мсціслава. Пры Савеце меліся аддзелы: працы, фінансаў, шляхоў зносін, пошт, прадуктовы, аграрны, асветы, юстыцыі, прытулку і гандлю. У канцы 1918 г. гарадскі Савет з мэтаю каардынацыі дзеянняў быў зліты з паветвыканкомам.

У губвыканкоме і паветвыканкоме сумесна працавалі фракцыі РКП(б). Фракцыю паветвыканкома ўзначальваў Ф. М. Малахоўскі, член партыі з 1912 г. Да гэтага ён працаваў у рэйтарыбунале 5-ай арміі, а потым удзельнічаў у стварэнні Дзвінскага Савета, дзе з'яўляўся старшинёй савета народнай гаспадаркі і камісарам паштова-тэлеграфнай акругі. Пасля захопу Дзвінска нем-

цамі Малахоўскі знаходзіўся ў падполлі, друкаваў адозвы і лістоўкі да нямецкіх салдат, быў арыштаваны, але змог уцячы і праз Віцебск дабраўся да Мсціслава. Тут на II з'ездзе Саветаў яго абраўся старшинёй паветвыканкома.

Павятовым камісарам стаў А. Л. Юрчанка, які праішоў цяжкія выпрабаванні рэвалюцыянера-агітата. Працуночы на металургічным заводзе «Рускі Праведанс» у Марыупалі, Юрчанка ў 1911 г. уступіў у партыю, вёў пропаганду марксізму сярод рабочых завода. У час вайны быў конным разведчыкам, узнагароджаны медалём «За храбрасць». І на фронце ён працягваў агітацыю, за што яго арыштавалі і прыгаварылі да расстрэлу. Выратавала Лютаўская рэвалюцыя. Салдаты абраўся Юрчанку старшинёй выканкома палка і членам рэйтырунала 5-ай арміі. Ен быў актыўным удзельнікам Кастрычніцкай рэвалюцыі і падаўлення эсэраўскага мецяжу ў Петраградзе. Потым вярнуўся на родную Мсціслаўшчыну і прымаў самы актыўны ўдзел ва ўстанаўленні Савецкай улады ў горадзе і вёсках павета.

Вялікую дапамогу ва ўмацаванні новага ладу на Мсціслаўшчыне аказалі рабочыя, якія працавалі ў буйных гарадах Расіі і былі пасланыя беларускімі зямляцтвамі на радзіму дапамагаць устанаўліваць ўладу працоўных. Прыйехалі бальшавікі Г. М. Данілаў, актыўны ўдзельнік Кастрычніцкай рэвалюцыі, браты М. М. і К. М. Крысаносавы, С. А. Мэртэнс, Трашчанка*, Галамысаў, Куцынскі, Ф. Котусеў, К. Юрчанка, М. Крылоў і інш. Усе яны сталі членамі выканкома і аддавалі свой вопыт і сілы ўмацаванню Савецкай улады.

Павятовую ЧК узначальваў польскі камуніст Станіслаў Мэртэнс, што пазней увайшоў у склад ЦК Кампартыі Польшчы. Ен працаваў разам з М. Т. Новікам, І. А. Гаварушкіным, М. Р. Корбукам, Л. М. Хесіным, А. Г. Глазко і іншымі чэкістамі, якія мелі багаты вопыт рэвалюцыйнай барацьбы.

Саўнаргас узначальвалі Галамысаў, Невельскі і Ноўкаў. Яны шмат зрабілі для наладжвання працы ў прамысловасці і ў сельскай гаспадарцы.

Паветвыканком і губвыканком мелі друкаваны орган: «Паведамленні Магілёўскага губернскага Савета рабочых, сялянскіх і чырвонаармейскіх дэпутатаў», першы нумар якога выйшаў 1 мая 1918 г. Газета друка-

* Тут і далей іншыяялы невядомы.

валася два разы ў тыдзень — па чацвяргах і пятніцах.

Трэба адзначыць, што дзейнічалі бальшавікі на Мсціслаўшчыне ў вельмі складаных умовах. Прыходзілася працаваць у павеце, дзе амаль што адсутнічаў пралетарыят. Значная частка насельніцтва горада заняла пазіцыю чакання. Мелася вялікая праслойка заможных сялян, уплыў якой на астатніх вяскоўцаў быў значным.

Дэкрэтам СНК РСФСР, зацверджаным УЦВК 11 чэрвеня 1918 г., прадугледжвалася стварэнне камітэтаў беднатаў ў валасцях і вёсках. Камбеды былі закліканы разам з мясцовымі прадорганамі прымаць актыўны ўдзел у рэквізіцыі хлебных лішкай. Мсціслаўскі камітэт РКП(б) заклікаў беднату вёскі ўзмацніць барацьбу з кулацтвам, звяртаў увагу на магчымыя цяжкасці, якія сустрэнуцца пры арганізацыі камбедаў. «Калі вам будуць перашкаджаць выбіраць камітэты і Саветы беднатаў, пішице нам, у партыю беднатаў, у Мсціслаўскі камітэт партыі камуністаў... і мы строга пакараем... кулакоў».

30 жніўня 1918 г. эсэркай Ф. Каплан быў цяжка паранены У. І. Ленін. У тэлеграме, пасланай 31 жніўня на імя ЦК з Мсціслава, гаварылася: «Даведаўшыся аб раненні тав. Леніна і забойстве тав. Урыцкага, Мсціслаўская арганізацыя камуністаў просіць перадаць тав. Леніну сваё спачуванне ў сувязі са зладзейскім замахам на правадыра расійскай і сусветнай рэвалюцыі і заяўляе, што на ўсялякае выступленне з замахам на нашых таварышаў шчыльней самкнём нашы рады: абвішчае бязлітасны тэрор, масавае знішчэнне ўсёй буржуазіі — ворагаў рабочых горада і беднякоў вёскі».

Гарадскі Савет рабочых і чырвонаармейскіх дэпутатаў на сваім першым пасяджэнні паслаў прывітанне цэнтральнай Савецкай уладзе і заяўлю, што «ён усе свае сілы прыкладзе да таго, каб зацвердзіць панаванне рабоча-сялянскай дыктатуры і разбіць дашчэнту ўсіх ворагаў пралетарыяту. Савет вітае параненага правадыра рабочага класа таварыша Леніна, жадае яму хутка га выздараўлення і вяртання да свайго поста на карысць далейшага ўмацавання рабочай рэвалюцыі і на пагібель ворагам сацыялізму».

Летам 1918 г. палітычная сітуацыя на Мсціслаўшчыне змянілася. Большасць сялянства пайшла за бальшавікамі. І сведчаннем таму стала паражэнне меншавікоў і эсераў на IV з'ездзе Саветаў Мсціслаўскага павета, які праходзіў 21 жніўня 1918 г. Членамі паветовы-канкома абрали толькі бальшавікоў. З мая 1919 г. Мсці-

лаўскі павет быў уключаны ў Смаленскую губерню і ўвайшоў у склад так званай Заходнай вобласці.

Грамадзянская вайна ў краіне разгарэлася на поўную сілу. Новая ўлада на чале з У. І. Леніным уяляла шэраг надзвычайных мер, якія атрымалі назыву «палітыка ваеннага камунізму». Уся прамысловасць і гандаль былі нацыяналізаваны. Са студзеня 1919 г. уступіла ў сілу харчразвёрстка на хлеб і фураж, яшчэ раней — усеагульная працоўная павіннасць.

У Мсціславе на патрэбу фронту працавалі майстэрні: шавецкая, кравецкая, металічна і стальярная. Павет, які называлі «жытніцай Магілёўшчыны», «Магілёўскай Украінай», паставляў велізарную колькасць таварнага хлеба і прадуктаў для Чырвонай Арміі і прамысловых гарадоў. У лютым 1919 г. у горадзе быў створаны камітэт ваенных нарыхтовак. Усе майстэрні пачалі працаваць толькі па ваенных заказах. За 1919 г. кравецкая майстэрня пашыла для чырвонаармейцаў 6400 камплектаў ваеннага абліччя, шавецкая — 3600 пар абутку.

Да гадавіны Чырвонай Арміі ў Мсціславе, як і па ўсёй краіне, быў праведзены «Тыдзень фронту». Жыхары горада паслалі воінам падарункі і прывітанне, у якім гаварылася: «Няхай разам з бялізной і маҳоркай дойдзе да фронта прывітанне і ласка ад нас, работнікаў тыла, і прагучаць на фронце слова: «Трымайся, таварыш, перамога блізка!»

Яшчэ ў маі 1917 г. у горадзе ўзнік «Прафсаюз рабочых і работніц Мсціслава», які праз год налічваў ужо больш за 200 членаў. У студзені 1919 г. адбыўся I павятовы з'езд прафсаюзаў і быў створаны Цэнтральны савет, у які ўваходзілі цэхавыя аб'яднанні швейнікаў, шаўцоў, кур'ераў, служачых савецкіх устаноў, гандлю і інш. Члены прафсаюза вялі значную культурна-агітацыйную, асветніцкую і палітычную работу сярод жыхароў горада і вёскі. З дапамогай прафсаюза ў жніўні 1919 г. дробныя рамеснікі і саматужнікі аб'ядналіся ў «Мсціслаўскае рамеснае таварыства для закупкі і збыту». Яно задавальняла надзённыя патрэбы жыхароў горада, насельніцтва якога ў 1918 г. складала 19 365 чалавек.

13 жніўня 1919 г. адбыўся першы сход моладзі Мсціслава, скліканы з мэтай арганізацыі Саюза Камуністычнай Моладзі. Выступленне старшыні павятовай ЧК і члена губпарткома С. А. Мэртэнса, які расказаў аб задачах, што паўсталі перад моладдзю ў сучасны момант,

выклікала вялікую цікавасць прысутных. Потым быў разгледжаны статут саюза і правілы прыёму ў камсамол. У рэзалюцыі сходу гучаў заклік да ўсёй моладзі аб'яднацца для будаўніцтва новага жыцця: «...У яднанні сіла. Ідзіце ў Саюз каваць творчае «я», каб пабудаваць будучае прыгожае светлае жыццё, дзе не будзе месца злу, няпраўдзе, эксплуатацыі і цемрашальству, дзе будзе панаваць праўда і сумленная праца! Чырвонай пралетарскай моладзі належыць будучыня. Дык шчыльней самкнём свае рады! Уперад! За работу!»

На мітынгу вучняў 2-ой і 4-ай школ горада 11 снежня 1919 г. у камсамол запісаліся першыя 45 чалавек, дзеци рабочых і бяднейшых сялян. Яны заклалі аснову Мсціслаўскай павятовай арганізацыі РКСМ, колькасць членаў якой ужо ў студзені 1920 г. складала 500 чалавек. Большасць арганізацый, а ўсяго іх налічвалася 9, былі створаны ў снежні 1919 г.

Моладзі давяралі адказныя ўчасткі работы ў савецкіх органах кіравання. Актыўны ўдзельнік рэвалюцыйных падзеяў у Мсціславе ў дні Кастрычніка 18-гадовы камсамолец Якаў Поз з поспехам працаваў на пасадзе інспектара працы Мсціслаўскага павета. Дваццацігадовы Р. Ізраіцель быў сакратаром павятовага выканкома.

Летам 1919 г., калі на франтах грамадзянскай вайны склалася цяжкае становішча, на Мсціслаўшчыне пачаліся арганізаваныя выступленні супраць Савецкай улады. Банды «зялёных» рабавалі нацыяналізаваныя маёнткі, перададзеныя камунам і саўгасам, забівалі камуністаў, савецкіх работнікаў і війсковых актыўістаў. У баі з адной з іх — бандай Тытуннікава ў Цёмным лесе 2 жніўня 1919 г. быў забіты старшыня Мсціслаўскага паветвыканкома А. Л. Юрчанка і чырвонаармеец П. К. Цырыкаў. Варожы атрад ліквідавалі падаспейшыя чэкісты і байцы каравульнай роты горада. Усю нарабаваную маёmasць вярнулі сялянам. Загінуўшых з вайсковымі ўшанаваннямі пахавалі ў гарадскім парку.

Для барацьбы з контррэвалюцыяй у горадзе і павече пры Мсціслаўскім павятовым выканкоме 22 кастрычніка 1919 г. быў створаны надзвычайны орган дыктатуры пралетарыяту — рэвалюцыйны камітэт. Старшынёй рэйкома абраўся Кучынскага, членамі — Галамысава і І. Новікава.

У сувязі з пагрозай, якая ўзнікла пасля наступлення на Савецкую рэспубліку белапалякаў і арміі Дзя-

нікіна, а таксама ў выніку контррэвалюцыінага руху ў павеце, з 1 лістапада 1919 г. у Мсціславе аб'явілі ваеннае становішча. Загадам каменданта горада і начштаба рэўатрада П. П. Шастакова атрады камуністаў-чонаўцаў, ЧК, міліцыі і каравульная рота былі прыведзены ў баявую гатоўнасць. На выездах з горада стаялі кругласутачныя дазоры, штоночы выходзілі на дзяжурсты члены штаба рэўкома.

На франты грамадзянскай вайны партыйная арганізацыя горада накіравала 100 лепшых камуністаў. Прафсаюзы толькі супраць Калчака паслалі атрад у 200 чалавек. Многіх сваіх лепшых людзей накіраваў і гарком камсамола. На калчакаўскім фронце мсціслаўцы ваявалі ў 210-ым стралковым палку імя Леніна і ў складзе 15-ай Інзенскай стралковай дывізіі. Пазней удзельнічалі ў баях на Доне і ў Данбасе, штурмавалі Перакоп. Жыхары Мсціслаўшчыны складалі ядро атрада, на базе якога сфарміраваўся 153-і стралковы полк 17-ай Ніжагародскай Чырванасцяжнай дывізіі. Ім камандаваў латыш Валдэмар Розэ. Полк ваяваў на Беларусі, Украіне і ў Літве.

Удзельнічаў ў грамадзянскай вайне і ўраджэнец вёскі Тышча Мсціслаўскага павета камбрыг А. П. Панкрацьеў. Ен служыў пры генштабе РСЧА, ваяваў на Паўднёвым і Паўднёва-Захаднім франтах, быў начальнікам мабілізацыйнага аддзела Чырвонай Арміі.

Асаблівую важнасць мела пытанне аб ліквідацыі не-пісьменнасці і разгортванні школьнага будаўніцтва. Ра-шэнне яго было немагчымым без актыўнага ўдзелу старых кадраў настаўніцтва. А яны не адразу сталі на бок бальшавікоў. Павятовы настаўніцкі з'езд, які адбыўся ў маі 1918 г., разгледзеў пытанне аб адносінах да Савецкай улады і не прызнаў яе. З'езд быў распушчаны пастановай губвыканкома. Але паступова адносіны да новай улады мяняліся. Ужо ў студзені 1919 г. на бок рэвалюцыі стала 60 настаўнікаў, якія арганізавалі сваю ячэйку камуністаў. На з'ездзе школьных працаўнікоў, што адбыўся ў Мсціславе 5—9 кастрычніка 1919 г., прысутнічала каля 400 чалавек. У рэзоляцыі, прынятай аднаголосна, гаварылася: «З'езд лічыць неабходным усе мэральныя, разумовыя сілы настаўніцтва аддаць на падтрымку пралетарыяту ў яго барацьбе са знешнім і ўнутраным імперыялізмам».

Павятовы аддзел народнай адукацыі ўзначаліў ураджэнец Мсціслаўшчыны П. П. Шастакоў, настаўнік-паэт,

чалавек высокай эрудыць і светлага розуму. Свае якасці добрага арганізатара ён праявіў раней, калі быў членам Маскоўскага Савета салдацкіх дэпутатаў. Прыехаўшы на радзіму, прыняў актыўны ўдзел ва ўстанаўленні і ўмацаванні новай улады, быў пастаянным членам Мсціслаўскага выканкома.

Пачалася ў гэты час і падрыхтоўка новых настаўніцкіх кадраў. У Мсціславе з 1915 г. знаходзілася эвакуіраваная з Панявежыса настаўніцкая семінарыя. У 1919 г. яна была рэарганізавана ў трохгадовыя педагогічныя курсы, а ў 1921 г. — у педагогічны тэхнікум. Зразумела, што прыём слухачоў сюды праводзіўся па класавым прынцыпе з перавагай пралетарскага элементу, «які па ідэалогіі быў больш адпаведны высокаму званню «чырвонага настаўніцтва» і змог бы несці ў вёску веды і заваёвы рэвалюцыі».

Яшчэ грымела грамадзянская вайна, а ў краіне пачалася культурная рэвалюцыя. Мільёны непісьменных людзей рознага ўзросту селі за парты. Паявіліся народныя дамы, клубы і хаты-чытальні, дзе рабочыя і сяляне слухалі лекцыі, гутаркі, глядзелі спектаклі, удзельнічалі ў самадзейных і агульнаадукацийных гуртках. Створаная ў Мсціславе спецыяльная камісія з прадстаўнікоў партыйных, камсамольскіх, савецкіх і прафсаюзных арганізацый, правяла ўлік непісьменных. Праз некаторы час у павеце адкрыліся 80 школ-лікбезаў.

Вялікае значэнне надавалася таксама работе сярод жанчын. Восенню 1919 г. пачаў дзейнічаць аддзел работніц. За кароткі тэрмін ён дабіўся даволі значных вынікаў. У 1920 г. у павеце існавала 11 дзіцячых садоў на 600 чалавек, 6 дзіцячых сталовых, дзе бясплатна харчавалася больш за 1000 дзяцей. Жанчыны збіралі для Чырвонай Арміі прадукты, цёплыя рэчы, шылі бялізну чырвонаармейцам.

У 1919 г. у горадзе былі рабочыя і чырвонаармейскія клубы. А хутка адчыніліся яшчэ два — рабочых-металістаў і камсамольцаў. Нягледзячы на вайну, пачало наладжвацца культурнае жыццё. І ў гэтым вялікай заслуга старой інтэлігенцыі, якая перайшла на бок народа і аддавала яму ўсе свае творчыя сілы.

Меў значэнне і той факт, што голад, разруха, грамадзянская вайна прывялі ў Мсціслаў шмат інтэлігенцыі, у прыватнасці вядомых і таленавітых дзеячаў мастацтва са сталічных гарадоў. Яшчэ ў пачатку імперыялістычнай вайны сюды прыехаў старэйшы беларускі кам-

пазітар М. М. Чуркін. Пасля Каstryчніцкай рэвалюцыі пераехалі з Петраграда вядомая оперная спявачка Л. Р. Алтаржэўская і яе сястра — Я. Р. Бязродная, вядомы скрыпач і флейтыст Я. С. Шварц і інш.

Старая музычная інтэлігенцыя прайвіла вялікую актыўнасць у развіцці мастацкай самадзейнасці ў Мсціславе. З яе дапамогай ствараліся розныя харавыя і музычныя гурткі. Наогул, гурткоў мастацкай самадзейнасці ў той час узнікала шмат. Ужо ў верасні 1919 г. дзейнічаў драмгурток пад кірауніцтвам П. П. Шастакова пры павятовым ваенным камісарыяце. Перад рабочымі і чырвонаармейцамі былі пастаўлены п'есы Л. Талстога «Ад яе ўсе якасці» і спектакль «Пунсовая кветка». Прый гаркоме камсамола былі створаны гурткі драматичны, музычны і харавы. Хорам педтэхнікума кіравала Л. Р. Алтаржэўская. Але лепшым у Мсціславе лічыўся хор дзіцячых дамоў, які арганізаваў М. М. Чуркін. Самадзейныя калектывы часта выязжалі з канцэртамі ў навакольныя вёскі.

З адкрыццем у пачатку 1920 г. музычнай школы шырэй разгарнулася творчая дзейнасць М. М. Чуркіна. Разам з Я. Р. Бязроднай ён передаваў свае веды і любоў да музыкі дзецям, працующы з вялікім натхненнем і ўздымам. Хутка музычная школа вытрымала свой першы экзамен перад юнымі гледачамі — вучнямі школ горада. Програма канцэрта, удала падабраная і састаўленая М. М. Чуркіным з беларускіх народных песен, прывяла слухачоў у захапленне. Не меншы поспех меў і аркестр школы. Канцэрт быў паўтораны для рабочых і чырвонаармейцаў.

Менавіта ў гэты час пачалася творчая садружнасць маладога здольнага паэта П. П. Шастакова з М. М. Чуркіным. Вынікам іх творчага супрацоўніцтва стаў шэраг песень, напісаных для харавых калектываў горада. Песні «Слава пралетарыяту», «Першамайскі гімн», «Спявайце, пралетарскія струны» і іншыя карысталіся шырокай папулярнасцю ў слухачоў.

11 студзеня 1920 г. у Мсціслаўскім павеце было адменена ваеннае становішча і ліквідаваны рэйком, больш увагі стала ўдзяляцца пытанням гаспадарчага будаўніцтва. Іх і разгледзеў VIII з'езд Саветаў Мсціслаўшчыны, які адбыўся ў канцы студзеня 1920 г. У яго рабоце прымаў удзел прадстаўнік губкома партыі Адамовіч. У сваёй прамове ён падкрэсліў, што «хоць Чырвоная Армія і атрымала рад выдатных перамог, але вайна

не адсунута на другі план. Ворага яшчэ трэба будзе дабіць. Зараз жа трэба ўсімі сіламі імкнуцца да ўзди-му прамысловасці краіны, да знішчэння разрухі».

Дэлегаты з'езда выказаліся за далучэнне павета да Беларусі, паколькі Мсціслаўшчына раней уваходзіла ў яе склад і бліжэй да яе па нацыянальных асаблівасцях, па ўкладу жыцця насельніцтва і эканоміцы. Аднак Адамовіч рэзка асуздзіў такую прапанову і абвінаваціў высту-паючых за гэтую ідэю ў нацыяналізме.

Са студзеня 1920 г. усе прамысловыя прадпрыемствы Мсціслава былі пераключаны на вытворчасць прадме-таў масавага ўжытку для насельніцтва. Металічнае май-стэрня на працягу студзеня—ліпеня 1920 г. вырабляла сякеры, рукамыйнікі, прасы, тазы і інш. Хутка пачало працеваць чыгуноплавільнае аддзяленне майстэрні. Стаярная майстэрня выпускала хатнюю мэблю, школьнія дошкі і іншыя вырабы, патрэбныя працоўным, культурна-асветным установам. Яшчэ ў верасні 1919 г. дала ток, які запаліў электралямпачкі ў 965 дамах, Мсціслаўская цеплавая электрастанцыя.

У час паліўнага крызісу ў краіне, зімою 1920 г., быў прафедэны першы ў Мсціславе нядзельнік па на-рыхтоўцы дроў для сем'ёў чырвонаармейцаў. Усю вяс-ну 1920 г. на нарыхтоўцы і вывазцы дроў працеваала каравульная рота мясцовага гарнізона.

Быў поўнасцю выкананы нарад на харчразвёрстку 1919 г. Павет здаў 67 101 пуд зерня.

У канцы снежня 1920 г. мсціслаўская ЧК ліквідавала ў горадзе антыбальшавіцкую арганізацыю, куды ўвахо-дзілі духавенства, эсэры і былыя чыноўнікі пад кіраў-ніцтвам епіскапа Варлаама. Змоўшчыкі трymалі сувязь з сялянамі павета, а таксама з суседнімі гарадамі, у тым ліку са Смаленскам, расклейвалі ў Мсціславе лістоўкі і распаўсюджвалі літаратуру антыбальшавіцкага зместу.

МСЦІСЛАЎШЧЫНА ў 20—30-ыя ГАДЫ

Адгрымелі бai грамадзянскай вайны. Першачарго-вой задачай стала аднаўленне разбуранай народнай гаспадаркі і наладжванне нармальнага чалавечага жыцця.

Павятоваму СНГ у пачатку 1921 г. былі паднача-лены смола-шкіпінарны і цагельны заводы, металічная

майстэрня са слясарным, ліцейным, бляшаным і ремонтным аддзяленнямі, майстэрня адзення і сталярная. Спецыялістаў рыхтавала Мсціслаўская 4-гадовая прафесіянальна-тэхнічная школа. Будучыя маладыя тэхнікі-будаўнікі атрымлівалі прафесійную загартоўку непасрэдна на прадпрыемствах горада. Аддзел народнай асветы ў аднаўленчы перыяд строга прытымліваўся прынцыпу адзінай працоўнай школы. Для вучняў горада былі пабудаваны слясарна-такарная, сталярна-такарная і кавальская майстэрні. У дзяўчынак спецыяльным прадметам было рукадзелле.

Мсціслаўцы дапамагалі жыхарам вёсак у пасяўной кампаніі. Для гэтага было мабілізавана 25 працэнтаў савецкіх работнікаў горада. Акрамя таго, для дапамогі беднякам была створана ўдарная рабочая дружына са 150 чалавек. Але палітычнае адзінства рабочых і сялян неабходна было замацаваць эканамічнай змычкай горада і вёскі, прымысловасці і сельскай гаспадаркі. Адной з умоў гэтага была арганізацыя дзяржаўнага і кааператыўнага гандлю на спрыяльных для сялян умовах. Тормазам жа для гэтага была палітыка ваеннага камунізму. Х з'езд РКП(б) у сакавіку 1921 г. прыняў рашэнне аб замене харчразвёрсткі харчпадаткам, аб пераходзе да новай эканамічнай палітыкі — нэпу.

Гэтыя ж пытанні разгледзеў у чэрвені 1921 г. XI з'езд Саветаў Мсціслаўшчыны. Частка дзяржаўных прадпрыемстваў горада была перададзена ў арэнду прыватным асобам і кааператывам.

Нэп хутка даў першыя вынікі. У 1921 г. план па харчпадатку быў выкананы Мсціслаўскім паветам на 144 працэнты. Першы Мсціслаўскі кааператыўны трохдзённы кірмаш, які адбыўся ў снежні таго ж года, сведчыў аб сіле кааператываў у прыватнай гаспадарцы, іх жыццяздольнасці і перспектывынасці.

Пераход да мірнай стваральнай працы вымагаў раздзялення функцый гарадскога і павятовага Саветаў рабочых і чырвонаармейскіх дэпутатаў, якія з 1918 г. дзеянічалі сумесна. Выбары ў гарадскі Савет адбыліся ў сакавіку 1921 г. К гэтаму часу колькасць жыхароў Мсціслава перавышала ўжо 20 тысяч чалавек.

Аднаўленне народнай гаспадаркі ў першы пасляваенны год прыходзілася здзяйсняць у надзвычай цяжкіх умовах, выкліканых неўраджаем і засухай, якая ахапіла важнейшыя хлебныя раёны краіны — Паволжжа, Паўднёвы Урал і некаторыя раёны Украіны.

Свой пасільны ўклад у дапамогу галадаючым зрабілі і працоўныя Мсціслаўшчыны. У пачатку студзеня 1922 г. з павета было адпраўлена 30 000 пудоў аўса і 10 500 пудоў ячменю ў Паволжа і 15 000 пудоў жыта ў Москву. Тэлеграма ад 20 студзеня 1922 г. у Цэнтральны камітэт дапамогі галадаючым сведчыць аб адпраўцы ў Башкірью 3000 пудоў бульбы. Жыхары горада і вёсак, адмаўляючы сабе ў самым неабходным, за перыяд з 1 жніўня 1921 г. па 1 ліпеня 1922 г. сабралі і паслалі працоўным Паволжа 7735 пудоў хлебапрадуктаў, амаль 210 млн. рублёў, значную колькасць адзення, абутку, матэрый.

Пачалі прыбываць першыя групы дэяцей з галадаючых раёнаў. У снежні 1922 г. прыехала 54 чалавекі з Башкіріі, у лютым — 40 чалавек. Усіх іх прафсаюзы Мсціслава забяспечылі адзеннем, абуткам і прадуктамі.

Падкамісія па рэквізіцыі каштоўнасцей з цэркваў, сінагог і касцёлаў для галадаючых з 1 па 15 мая 1922 г. канфіскавала звыш 31 фунта залатых і сярэбраных царкоўных рэчаў.

У краіне ў гэты час разгортвалася культурная рэвалюцыя. Вялікая ўвага ўдзялялася народнай асвеце, рабоце ўстаноў культуры. У 1923 г. у Мсціславе было 7 школ I ступені, 4 школы II ступені і школа для рабочых падлеткаў, 4 дзіцячыя дамы, дзе жылі 158 выхаванцаў, дзіцячы сад на 100 чалавек. Быў кінатэатр «Люкс», клуб імя III Інтэрнацыянала, бібліятэка, падтэхнікум. Меўся ў горадзе і свой музей старожытнасцей, адкрыты ў 1915 г. Да рэвалюцыі ён знаходзіўся ў распараджэнні духавенства. Пры ім існавалі аддзелы царкоўных старожытнасцей, нумізматычны, этнаграфічны, археалагічны і 100-годдзя Мсціслаўскага духоўнага вучылішча. Пасля Кастрычніка музей перавялі з двух неўялікіх, цесных пакояў у актавую залу падтэхнікума. З'явіліся новыя аддзелы: прыроды-гісторычны, мастацка-прамысловы і бібліографічны. Экспанатаў было больш за 1100. Пры музеі дзейнічалі гурткі ініцыятараў вывучэння краю і аховы гісторычных помнікаў, члены якіх выпрацавалі статут музея.

Значнай падзеяй ў культурным жыцці Мсціслава была пастаноўка ў 1922 г. оперы кампозітара М. М. Чуркіна «Вызваленая праца» на лібрэта П. П. Шастакова. У ёй прынялі ўдзел усе мастацкія сілы горада. Сам кампазітар маляваў дэкарацыі, рэпеціраваў з аркестрам.

Я. Р. Бязродная і Л. Р. Алтаржэўская займаліся хорам. Опера прыйшла з вялікім поспехам і пазней неаднаразова ставілася мясцовымі самадзейнымі калектывамі. Мсціслаўскі павятовы выканком, прымаючы да ўвагі заслугі М. М. Чуркіна перад Савецкай уладай і ўлічваючы яго працу па стварэнні пралетарскай музыкі і развіцці культуры, прэміраваў яго піяніна фірмы «Бізэ» і ўзбудзіў хадайніцтва аб назначэнні персанальныі пенсіі.

Ініцыяタрамі многіх карысных спраў у горадзе былі камсамольцы. Гарком камсамола арганізаваў спартыўны гурток, дзе ў 4 групах тройчы ў тыдзень займаліся гімнастыкай дзеци, юнакі і дзяўчата. Перыядычна праводзіліся «Тыдні беспрацоўнай моладзі», пасля якіх шмат рабочых падлеткаў з дапамогай гаркома ўладкоўваліся на працу, ішлі вучыцца, уступалі ў рады КСМ.

У гэтых час у Мсціславе выходзілі газеты «Думы бедняка» — орган павяткома РКП(б) і «Юная рать» — камсамольская.

Моцную сувязь трymалі мсціслаўцы з воінамі мясцоўага гарнізона. Часта адбываліся сустэречы, гутаркі, ставіліся агульнымі сіламі канцэрты, праводзіліся суботнікі па добраўпарадкаванні горада. Да 4-ай гадавіны РСЧА працоўныя Мсціслава і павета ўзялі шэфства над 28-ым і 31-ым пяхотнымі палкамі 4-ай Смаленскай дывізіі, якія атрымалі назыву «Мсціслаўскіх».

У другой палове чэрвеня 1922 г. прафесар Горацкага сельскагаспадарчага інстытута Б. Мажароўскі і выкладчык хіміі Г. Ф. Далецкі правялі геалагічнае даследаванне ваколіц Мсціслава. Зрабілі гэта па прапанове павет-земупраўлення з мэтай ацэнкі радовішчаў фасфарытаў, мергеляў, вапнякоў і крэйды, адкрытых тут яшчэ ў 1920 г. прафесарам Г. Ф. Мірчынкам. Даследаванні пацвердзілі значнасць іх пакладаў, асабліва фасфарытаў. Але цяжкасці аднаўленчага перыяду не далі магчымасці ў той час звярнуць належную ўвагу на каштоўнае адкрыццё вучоных. Першачарговай задачай было пакончыць з гаспадарчай разрушай і голадам. На гэта накіравалі ўсе сілы і сродкі. Цяжка адбіўся на эканамічным становішчы Мсціслава і вялікі пажар летам 1922 г. Ён бушаваў некалькі дзён, знішчыў палову горада, прамысловыя майстэрні і гандлёвыя рады і быў патушаны толькі з дапамогай пажарных атрадаў, прысланых з Орши, Рослава і Пачынка.

24 лютага 1924 г. Мсціслаўскі павет з яго цэнтрам

далучаны да Беларусі і ўвайшоў у склад Калінінскай акругі Магілёўскай губерні, стаў раённым цэнтрам, а ў 1927 г., паводле пастановы ЦВК і СНК БССР аб узбуй-ненні акругі і раёнаў, увайшоў у Аршанскую акругу.

Завяршаўся аднаўленчы перыяд. Органы Савецкай улады горада шмат увагі ўдзялялі паляпшэнню жыцця працоўных, дапамагаючы ў першую чаргу сем'ям чырвонаармейцаў, інвалідам грамадзянскай вайны і дзесямсіротам. Дзіцячыя дамы Мсціслава, аб'яднаныя ў дзіцячы гарадок імя У. І. Леніна, у 1925—1927 гг. налічвалі больш за 1000 выхаванцаў. Грамадскасць горада і гарадскі Савет нямала зрабілі для стварэння належных умоў жыцця і вучобы дзяцей. Вялікую выхаваўчую работу праводзілі з дзесямі камсамольцы горада.

Выхаванцы Казіміраўскай дзіцячай школы-камуны вучыліся друкарскай справе і земляробству. У дзіцячым гарадку працевалі столярная і слясарная майстэрні. Ва Усебеларускім інстытуце глуханімых, адчыненым у 1926 г. на базе злітых малалікіх Мінскай і Віцебскай школ глухіх, навучэнцы набывалі спецыяльнасці ў столярнай, кравецкай, шавецкай і слясарнай майстэрнях. У інстытуце было да 120 дзяцей. У яго складзе меўся дзіцячы сад і школа з 8-гадовым тэрмінам навучання.

Высокакваліфікованых настаўнікаў для школ Беларусі рыхтаваў педтэхнікум, адкрыты ў лістападзе 1925 г. Першымі яго выкладчыкамі сталі галоўным чынам гадаванцы Белдзяржуніверсітэта. Першы набор студэнтаў налічваў 142 чалавекі. Для добрай вучобы тут меўся шэраг дапаможных устаноў: доследная 7-гадовая школа, багатая бібліятэка, музычная студыя, гістарычны і педагогічны музеі, столярня, сельскагаспадарчая ферма з інвентаром, вялікая пасека. Педтэхнікум задавальняў запатрабаванні ў настаўніках і суседніх раёнаў: Клімавіцкага, Горацкага і Чэрыкаўскага.

З адкрыццём у горадзе ў кастрычніку 1926 г. Беларускіх 2-гадовых педкурсаў педтэхнікум пачаў пераводзіць заняткі на беларускую мову. Гэта поўнасцю адпавядала нацыянальнаму складу студэнцтва і ўмовам яго будучай педагогічнай дзейнасці, а сама ўстанова стала называцца Белпедтэхнікум. Студэнты актыўна ўдзельнічалі ва ўсіх грамадскіх і культурных справах горада, у дні рэвалюцыйных свят выязджалі з канцэртамі і дакладамі ў падшэфныя вёскі. Арганізацыя студэнтаў педтэхнікума знаходзілася ў цеснай сувязі з гаркомам кам-

самола і прымала самы актыўны ўдзел у рабоце яго гурткоў і розных кампаніях, якія праводзіліся сярод насельніцтва горада і вёсак.

У пэдтэхнікуме існавала група маладых таленавітых паэтаў і пісьменнікаў, якая атрымала ў гісторыі беларускай літаратуры назыву «Мсціслаўская плеяды», або «Мсціслаўская філія». Члены гэтага гуртка ўваходзілі ў мастацкае аб'яднанне «Узвышша». Яны выступалі са сваімі творамі на старонках акруговай, абласной і рэспубліканскай прэсы. Узначальвалі «Мсціслаўскую плеяду» паэты Юлій Таўбін, Змітрок Астапенка, Ганна Сапрыка і Аркадэй Кулішоў. Многія свае вершы і паэмы яны прысвяцілі гораду, дзе жылі, раслі і вучыліся.

Значнай падзеяй у культурным жыцці Мсціслава быў прыезд народнага паэта Беларусі Якуба Коласа, які з ахвотай прыняў запрашэнне студэнтаў, выкладчыкаў і дырэктора тэхнікума Янкі Бялькевіча і наведаў горад у снежні 1925 г. У актавай зале пэдтэхнікума адбылася сустрэча праслаўленага беларускага паэта з моладдзю. Пасля ўрачыстасцей быў наладжаны канцэрт. Хор студэнтаў выканаў некалькі песень на слова Я. Коласа. Потым сам паэт чытаў свае вершы. У той жа дзень ён наведаў аўдыторыі для заняткаў, лабараторыі і кабінеты, гутарыў са студэнтамі, быў у інтэрнатах і студэнцкай сталоўцы. Тры дні правёў Я. Колас у Мсціславе, знаёміўся з яго маляўнічымі ваколіцамі і гістарычнымі помнікамі, сустракаўся з працоўнымі і вучнямі.

У 1921—1928 гг. ва ўмовах нэпа нядрэнна развівалася народная гаспадарка раёна. Беззямельныя і малазямельныя сем'і атрымлівалі надзелы зямлі ад 5 да 10 гектараў. Дзяржава дапамагала крэдытамі на льготных умовах, да лета 1924 г. былі створаны 10 пракатных пунктаў сельгасінвентару — па адным у кожнай воласці.

Пачалі стварацца розныя сельскагаспадарчыя кааператывы: 9 меліярацыйных таварыстваў, Курманаўскае крэдытна-сельскагаспадарчае і Вышаўскае сельгаставарысты, камуны, працоўныя арцелі — 7 тарфяных, кавальскіх і швейных, таварысты па сумеснай апрацоўцы зямлі, камітэты ўзаемадапамогі і саўгасы, масласырарцелі, рыбаарцелі, закупачна-збытавыя кааператывы.

Усё гэта разам узятае дало добрыя вынікі: горад меў дастаткова прадуктаў харчавання, вырасла пагалоўе жывёлы, павялічыліся пасяўныя плошчы. У сялянскіх дворах памалу прыходзіў дастатак.

У 1926 г. да невялікай цеплавой электрастанцыі дававілася Віхранская ГЭС, якую збудавалі на рацэ Віхры ў вёсцы Каробчына. Магутнасьць яе складала 75 кілават.

Раён перамогу рэспубліканскім спаборніцтве і заўяваў права называцца вядучым раёнам Беларусі. Старшыня ЦВК БССР А. Р. Чарвякоў уручыў мсціслаўцам Чырвоны сцяг Х Усебеларускага з'езда Саветаў.

Аднак у 1928 г. пачалася новая паласа ў жыцці народа, звязаная з суцэльнай калектывізацыяй, а потым і індустрыйлізацыяй. Сяляне гвалтам, прымусам заганяліся ў калгасы, зсяляліся з хутароў. У 1929—1939 гг. з 1603 хутароў 1100 было знесена, а іх жыхары пераселены на калгасныя сядзібы. Спрабы адкрытага супраціўлення беззаконню жорстка падаўляліся, а людзей рэпрэсіравалі і ссыпалі разам з сем'ямі на Урал, у Казахстан, у Сібір. Пад бязлітасныя і густыя граблі сталінскай калектывізацыі трапілі найбольш гаспадарлівяя, працавітыя сяляне, якія ўрэшце пад лозунгам «ліквідацыі кулацтва як класа» былі адпраўлены ў ссылку, дзе ў большасці і загінулі. Як і па ўсёй краіне запісвалі ў «кулакі» ці «падкулачнікі» і ссыпалі любога селяніна, што не хацеў ісці ў калгас. У 1932 г. фактычна ўсё было скончана. Газета «Ізвестія» за 22 студзеня 1932 г. пісала: «Адным з перадавых раёнаў Беларусі па калгасным будаўніцтве і па выкананні гаспадарча-палітычных заданняў з'яўляецца Мсціслаўскі раён, якія вылучаеца для ўдзелу ў спаборніцтве вядучых раёнаў Саюза».

Да 1940 г. у раёне налічвалася 157 дробных калгасаў і 3 саўгасы з плошчай ворыўнай зямлі звыш 100 000 гектараў. У іх мелася 9527 коней, 7963 галавы буйной рагатай жывёлы, 3077 свіней і 5715 авечак.

У канцы 1920—1930 гадах цяжкія часы насталі і для беларускай культуры. Яе ўздым часоў беларусізацыі (1924—1928) быў груба перапынены сталінскімі рэпрэсіямі. Пад надуманае АДПУ—НКУС абавінавачанне ў «нацдэмайшчыне» была падведзена фактычна ўся нацыянальная беларуская інтэлігенцыя. Быў «вычышчаны» Мсціслаўскі Белпедтэхнікум на чале з яго дырэктаром Янкам Бялькевічам, высланным на Урал. Цудам не загінула яго капітальная праца «Краёвы слоўнік Усходній Магілёўшчыны», якая выйшла ў 60-ыя гады ўжо пасля смерці рэабілітаванага аўтара. Арыштам і розным пакаранням падверглася настаўніцтва Мсціслаўшчыны. У лагеры трапілі паэты Юлій Таўбін, які загінуў у 1937 г., Змітрок Аста-

пенка, выпущчаны перад самай вайной (загінуў у 1944 г. на фронце). Меўся ордэр у 1937 г. на арышт і Аркадзя Кулляшова. На шчасце, яго лёс быў ласкавейшы. Неабгрунтаваныя рэпрэсіі не мінулі многіх партыйных, савецкіх, прафсаюзных і камсамольскіх актыўістаў раёна.

У стане сацыяльнага, палітычнага ўзрушэння і мэральнага шоку ішла Мсціслаўшчына да страшнага 1941 г.

У ЗМАГАННІ З ФАШЫЗМАМ

22 чэрвеня 1941 г. радыё прынесла страшную вестку: вайна! Гітлераўская Германія вераломна напала на нашу Радзіму.

У гэты дзень на мнагалюдным мітынгу працоўных Мсціслава выступіў сакратар райкома КП(б)Б А. А. Чарнякоў. Ён заклікаў працоўных згуртавацца для адпору захопнікам. «Мы ўпэўнены, што доблесная Чырвоная Армія знішчыць ворага. Перамога будзе за намі!»

Тады ж адбыліся мітынгі на прадпрыемствах горада. Пачаўся запіс добраахвотнікаў у рады Чырвонай Арміі. Мужоў, братоў і сыноў, якія пайшлі на фронт, замянілі жанчыны. Сваёй адданай працай на фабрыках, заводах і ў калгасах яны дапамагалі біць ворага.

Але вайна няўмольна набліжалася да Мсціслава. 13 ліпеня самалёты праціўніка бамблі горад, а 14 ліпеня з боку Горак паказаліся фашысцкія разведвальныя групы на матацыклах. Савецкія дэсантнікі адной з брыгад 4-га паветрана-дэсантнага корпуса, якім камандаваў генерал-маёр А. С. Жадаў, сустрэлі іх агнём. Было адбіта некалькі танковых атак. Каб стрымаць ворага, на лінію абароны Мсціслава ад Крычава падышла 6-ая Арлоўская стралковая дывізія палкоўніка М. А. Папсуй-Шапкі.

Раніцай 16 ліпеня стала вядома, што нашы войскі пры падтрымцы артылерыі адкінулі фашыстаў ад горада. Тады гітлераўскі генерал Гудэрыян кінуў у бой эсэсаўскую дывізію «Райх» і полк «Вялікая Германія». Яны складаліся з галаварэзаў, якія прайшлі ўсю Заходнюю Еўропу.

Пачаліся жорсткія наземныя і паветраныя баі. У адной з шматлікіх атак цяжка параніла палкоўніка Папсуй-Шапку. Далейшы лёс яго невядомы. Чырвонаармейскія

часці, абыдзеныя з поўначы, былі вымушаны адступіць.

Вораг уварваўся ў Мсціслаў. Адразу ж пачаліся расправы над мірнымі грамадзянамі, расстрэлы камуністаў і савецкіх работнікаў. У ваенным шпіталі, які захапілі немцы, былі знішчаны выяўленыя камісары і камуністы.

Люты вораг прыйшоў на беларускую зямлю. Але народ не прыняў ярма, разгарэлася полымя барацьбы з захопнікамі. Характэрнай асаблівасцю антыфашысцкай барацьбы на Мсціслаўшчыне было тое, што тут падпольная райком партыі і райком камсамола ўзніклі толькі летам 1943 г. Няўзброенае супраціўленне акупантам больш двух гадоў аказвалі асобныя патрыятычныя групы моладзі, інтэлігэнцыі, патрыёты-адзіночкі.

Першым ачагом супраціўлення ў Мсціславе стаў ваенны шпіタル, размешчаны ў гарадской бальніцы. Раненая і ўесь медперсанал трапілі ў палон. Урачы вырашылі ратаваць байцоў і камандзіраў — іх пасля выздараўлення фашысты адпраўлялі ў Крычаўскі канцлагер. Арганізацыю ўзначаліў хірург М. Я. Фрыдлянд, які да вайны працаваў у Туле ў санітарным авіятратадзе. Ён выдаваў сябе за армяніна, змяніўшы сваё прозвішча на Філіян. Яно і стала яго падпольнай мянушкай. У групу ўваходзілі ўрачы А. Ф. Мет, У. М. Аружэйнікаў, Рэшатаў, Лук'яненка, М. С. Дзегцяроў, Л. Я. Далбекін, медсёстры Ганна Васіна, Зінаіда Мезенцева, Ядвіга Сурыновіч, аптэкар Аляксей Падгорны, Алена Бялянка, Аляксандр Бачок і інш. Патрыёты наладзілі сувязь з партызанамі.

Па прапанове Філіяна быў выдзелены тыфозны барак, куды пераводзілі выздараваючых раненых. Немцы, што шаражаліся ад аднаго слова «тыф», доўгі час не здагадваліся, чаму так часта пачалі «паміраць» вялікія групы раненых. У спісах, якія штодзённа прад'яўляліся гестапа, людзі, намечаныя для адпраўкі ў канцлагер, значыліся памёршымі, у сапраўднасці ж чырвонаармейцаў перапраўлялі ў лес. Лясных салдатаў забяспечвалі медыкаментамі, перавязочнымі матэрыяламі.

Група мсціслаўскай моладзі дапамагала ўрачам ратаваць раненых і выводзіць іх у лес. Гэта — Віктар Беластоцкі, Надзея і Вера Канаплёвы, Вольга Кушанькова, Дзмітрый Баграцоў, Тамара Кісялёва. Камсамольцы ўстанавілі сувязь з падпольнымі групамі ў Ходасах, Пячкавічах і Старынцы. Частка выведзеных байцоў раз-

Ганна Васіна (злева) і Вольга Кушанькова. 1942 р.

Арганізатары атрада «Неустрашимы». Першы рад, злева: В. Кушанькова, А. Яромін, В. Канаплёва, другі рад: С. Марусаў, Г. Свірыдзенка, С. Свірыдзенка

мяшчалася ў лесе ў зямлянках, а хто яшчэ быў нядужы — у сялян вёскі Грозы. Ва ўсіх вёсках, асабліва ў Каробчыне, жыхары дапамагалі адзеннем, прадуктамі.

У вёсцы Пячкавічы з дапамогай камуніста Қазлова і мясцовага жыхара С. А. Свірыдзенкі з выведзеных са Мсціслава ваенапалонных, а таксама мясцовых жыхароў стаў фарміравацца партызанскі атрад «Неустрошимый», або «атрад дзядзі Вані». Яго ўзначальваў спачатку капітан Чырвонай Арміі І. С. Чакракоў. У атрадзе было 38 чалавек, дзейнічала выбраная кіруючая «тройка» у складзе Чакракова, яго намесніка палкавога пісара А. Яроміна і С. А. Свірыдзенкі. Атрад вызваліў групу моладзі, якую немцы падрыхтавалі для адпраўкі на працу ў Германію, адбіў некалькі партый рэквізаванай у сялян жывёлы.

«Неустрошимый» пачаў дзейнічаць на бліжэйшай чыгунцы. У лістападзе 1941 г. на лініі Орша—Унеча на перагоне Шэйкі— Сінякоў партызаны пусцілі пад адхон эшалон, у выніку чаго знішчана 6 вагонаў з прадуктамі; 25 лістапада 1941 г. абстралялі яшчэ адзін воінскі эшалон.

У канцы 1941 г., спрабуючы аб'яднацца з баявымі групамі ў раёне вёсак Краснае і Старынкі, атрад трапіў у зasadу, а яго лясны лагер быў акружаны. Адбыўся вялікі бой, у якім загінуў камандзір атрада Чакракоў. Кіраўніцтва атрадам перайшло да А. Яроміна. Праз нейкі час «Неустрошимый» рушыў на Браншчыну, у Клятнянскія лясы, дзе на яго базе была сформірована 5-ая Клятнянская брыгада. Маладзёжная група В. Беластоцкага праз В. Кушанькову ў далейшым падтрымлівала сувязі з партызанамі.

У акупіраваным Мсціславе дзейнічала яшчэ адна група моладзі. У яе ўваходзілі Георгій Рыбакоў, Аляксандр Арлоў, Васіль Жымарын, Аляксандр Нікіцін, настаўнік Мікалай Кавалёў, браты Констанцін і Васіль Новікавы. Апошні да вайны настаўнічаў, потым яго прызвалі ў армію. За баявыя дзеянні летам 1941 г. лейтэнант В. Новікаў быў узнагароджаны ордэнам Чырвонай Зоркі. Цяжка парапенены ў галаву, ён трапіў у палон, але здолеў уцячы і дабраўся ў родны Мсціслаў. Летам 1942 г. да іх далучыўся Антон Рубінаў. Ен таксама ўцёк з канцлагера на Украіне і дайшоў за некалькі месяцаў у Мсціслаў.

Напачатку група на чале з Г. Рыбаковым даводзіла да насельніцтва інфармацыю Саўніфармбюро аб сі-

туацыі на фронце. Звесткі атрымлівалі ад сям'і Хіжынскіх, у якіх меўся лямпавы прыёмнік. Потым яго пашкодзілі, і Г. Рыбакоў і А. Нікіцін самі зрабілі прыбор. Маладыя людзі распаўсюджвалі таксама лістоўкі, што скідалі з савецкіх самалётаў, збіралі зброю і хавалі яе каля вёскі Бялкова.

У канцы лета — восенню 1941 г. на Мсціслаўшчыне пачалі дзеяніцаць дробныя партызанская баявыя групы і атрады, галоўным чынам з акружэнцаў — салдат і камандзіраў.

Выходзячы з акружэння, чырвонаармейцы знішчалі раптоўнымі нападамі групы фашыстаў, рабілі дыверсіі на дарогах. Так, 29 верасня 1941 г. савецкая ваеннаслужачая А. Ілын і П. Шмонін падарвалі дзве аўтамашыны з жывой сілай праціўніка. Было забіта 25 гітлерераўцаў.

Баявую групу з салдат і жыхароў Мсціслава арганізаваў кадравы афіцэр І. П. Ларчанка. У чэрвені 1942 г. яна злілася з атрадам Казанакава, партызаны якога змагаліся з ворагам у суседнім Манастыршчынскім раёне.

Гарадская падпольная група настаўнікаў была створана 20 лістапада 1941 г. Яе ўзначаліў выкладчык Мсціслаўскага Белпедтэхнікума Г. П. Анкіновіч. Мабілізаваны ў чэрвені ў армію, ён трапіў са сваёй часцю каля Смаленска ў акружэнне. У адным з баёў быў узяты ў палон, але змог уцячы і праз лясы Смаленшчыны дабраўся да Мсціслава. Тут ён устанавіў сувязь з камуністам старшим лейтэнантам Чырвонай Арміі Дз. Ф. Гутаравым.

Вайна застала Гутара, да вайны выкладчыка Белпедтэхнікума, на мяжы з Польшчай, у Гайнайцы Беластроцкай вобласці. Разам з атрадам чырвонаармейцаў з баямі прабіваўся на ўсход, тройчы ўцякаў з палону і нарэшце прыйшоў на Радзіму ў Мсціслаў, дзе жыла яго сям'я.

Добра ведаючы мясцовых актыўістаў, многія з якіх па розных прычынах засталіся ў горадзе, Анкіновіч і Гутараў наладзілі з імі сувязь. Пасля гэтага прыступілі да стварэння падпольнай арганізацыі. Спачатку ў яе склад ўвайшлі былыя выкладчыкі Белпедтэхнікума М. І. Бардакоў, С. Е. Лук'янцаў, Ф. І. Афанасьеў, С. А. Мініч, урач гэтай установы Л. Я. Далбежкін і работніца Ф. В. Якіменка. Назвалі арганізацыю «Любоў і няневісць», або скарочана «Лін».

20 лістапада 1941 г. на падпольнай нарадзе быў утвораны штаб арганізацыі. Қамандзірам прызначылі Г. П. Ан-

кіновіча, камісарам стаў М. І. Бардакоў, начальнікам штаба і радыстам — Дз. Ф. Гутараў.

З канца лістапада 1941 г. падпольшчыкі рэгулярна прымалі звесткі Савецкага інфармбюро (прыёмнік захоўваўся на кватэры ў Анкіновіча і Ф. В. Якіменкі), перапісвалі іх ад рукі і распаўсюджвалі ў горадзе і навакольных вёсках. Вялікую дапамогу аказвалі жанчыны — родныя, блізкія і знаёмыя падпольшчыкаў. Е. В. Гутараў, Ю. С. Шматава, М. З. Шкуднова, М. І. Грыгор'ева і асабліва Ф. В. Якіменка разносілі лістоўкі па горадзе, расклівалі на рынку, расклейвалі на платах і сценах дамоў.

Каб мець магчымасць рабіць большую колькасць лістовак, член арганізацыі Ф. І. Афанасьеву у снежні 1941 г. выкраў з магістрата пішучую машынку.

У аддзеле пропаганды магістрата працаваў падпольшчык С. А. Мініч. Маючы дазвол жандармеры на свабоду перамяшчэння ў Мсціслаўскім і Хіславіцкім раёнах, ён распаўсюджваў лістоўкі і звесткі Саўінфармбюро. Часта лістоўкі патрыётаў з'яўляліся на шыце аб'яў магістрата, пад носам у фашыстаў.

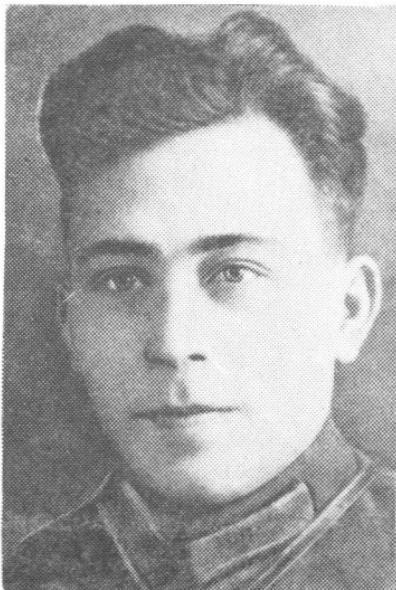
Калі савецкая войскі ў снежні 1941 г. перайшлі пад Москвою ў контрнаступленне, хутка ўвесь Мсціслаў ведаў аб гэтай радаснай навіне. І самі члены падполля перайшлі да актыўных дзеянняў. У сярэдзіне снежня 1941 г. Дз. Ф. Гутараўым была знішчана апаратура тэлефонна-тэлеграфнай станцыі горада. 22 снежня ў раёне гарадскага дзіцячага дома ён жа з дапамогай фосфарнай шашкі спаліў нямецкую канюшню. Потым С. А. Мініч падпаліў будынак школы № 1, дзе знаходзіўся зборны пункт ваен-напалонных. У выніку пажару частка палонных уцякла. У снежні 1941 г. і ў студзені 1942 г. Дз. Ф. Гутараў некалькі разоў знішчаў участкі тэлефонна-тэлеграфнай лініі паміж Мсціславам і Крычавам. Ён жа сабраў каля 10 вітовак і больш тысячи патронаў.

З цягам часу ў арганізацыю былі прыняты новыя патрыёты, жыхары Мсціслава і людзі, занесеныя сюды суровай ваеннай віхурай. Сярод іх Я. В. Шурахта, М. В. Шамоўскі, У. А. Жукоўскі, Г. С. Апанасенка, А. Ф. Жукаў, Ф. П. Шархуцін, М. І. Грыгор'ева, былыя акружэнцы Аганоўскі, інжынер Шэвяляў, Быстразораў, ветурач Я. Р. Белякоў і яго жонка.

Узнікла падпольная арганізацыя і на чыгуначнай станцыі Ходасы. Яшчэ ў лістападзе 1941 г. праз Ф. І. Афанасьеву адбылася сустрэча Г. П. Анкіновіча з настаўніком

Г. П. Анкіновіч

Дз. Ф. Гутараў

Ф. П. Шархуцін

С. К. Марусаў

кам Ходасаўскай школы С. К. Марусавым. Яму было даручана стварыць на станцыі падполле, збіраць зброю і боепрыпасы, весці агітацыю сярод палонных і насельніцтва, даведвацца аб дыслакацыі нямецкіх войск на лініі чыгункі Малаяцічы—Ходасы—Цёмы Лес і рабіць на ёй дыверсіі.

Спачатку гэта група складалася з чатырох чалавек, потым вырасла да пятнаццаці. Меўся радыёпрыёмнік, які захоўваў С. К. Марусаў.

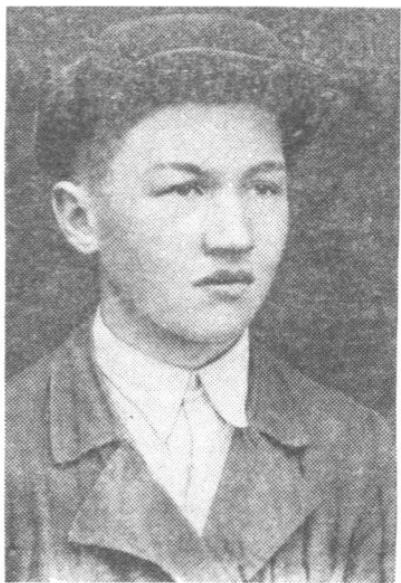
Ходасаўская група перадала месціслаўскім падпольшчыкам 13 вінтовак, 7 пісталетаў, ручны кулямёт, 250 гранат, 200 запалаў да іх, больш чым 2000 патронаў. Групы мелі трывалую сувязь між сабою і каардынавалі дзеяніасць праз сувязных.

Партызанскімі называлі ворагі вёскі Пустынкі, Радзіёнаўку. І сапраўды, амаль кожная сям'я тут была звязана з ляснымі салдатамі, давала ім прытулак і продукты. У Радзіёнаўцы патрыёты групіраваліся вакол удзельніка грамадзянскай вайны І. К. Бараноўскага, які трymаў сувязь з горадам. У партызанах былі жыхары вёскі камсамольцы Аляксандр Несцераў (геройскі загінуў у 1943 г.), Гаўрыла Судакоў, Антон Смычкоў, Васіль Зайцаў. Надзейнымі сувязнымі сталі настаўнік М. Н. Макарэвіч, Н. і П. Несцеравы, А. Судакова, Е. Н. Смычкова і 12-гадовы піянер Коля Смычкоў.

Патрыятычная група ўзнікла і ў вёсцы Пустынкі. Яе ядро складалі настаўнік камуніст М. Ф. Пруднікаў і яго жонка Ада Міхайлаўна, камсамольцы Е. Луцкіна, А. Барысенка, М. Ламаносаў, калгаснікі С. І. Гаўрыленка, Х. В. Пруднікава, У. В. Раманчэнка, А. М. Савельева, М. Ц. Раманчэнка, П. Уладзімірава.

Грамадзянскі подзвіг здзейснілі супрацоўніцы Пустынскага дзіцячага дома П. М. і Г. М. Камышкіны, А. А. Касцянова і В. Юрчанка, якія ўсю вайну ратавалі 170 дзяцей-сірот ад галоднай смерці. Дзееці захавалі сцяг піянерскай дружыны, партрэт Леніна. Даглядаць выхаванцаў дапамагалі салдаты-акружэнцы Багданаў і Мартыненка.

Актывізацыя дзеянняў народных месціўцаў выклікала ў фашыстаў прыступ ярасці. У горадзе і раёне пачаліся арышты і расстрэлы падазронных асоб. У лютым 1942 г. былі арыштаваны члены гарадскога падполля камуністы С. Е. Лук'янцаў і Дз. Ф. Гутараў. Нягледзячы на зверскія допыты, яны не выдалі нікога з арганізацыі. Фашысты расстралялі Лук'янцева, а Гутараў

Коля Смычкоў

А. М. Пруднікава

Выкладчыкі Пустынскага дзіцячага дома. Стаяць: П. М. Камышкіна,
А. А. Касцянава, Г. М. Камышкіна

GUTORO

189003

Name (in handschrift, mindestens 14 mm große Buchstaben)

(Name handschrift, mindestens 14 mm große Stichen)

3) Nr. der Schiertabelle u. Tauglichkeit
auf Grund umliegender Diagnose

4) Dienstleitnr. Dienstgrad:
Truppenteil: L 177.
Standort: Wehrkreis:

Tauglichkeit a. Grund d. Musterung
ohne Kenntnis obiger Diagnose:

5) Vorname: Geburtsstag:
Wohnung:
Beruf: Wehrbezirksh. Kdo.
Besicht./besied. Lungenerkrankheit? Heilstätte? Wenn?

Raum
für
Schreibungs-
zeichen

Welche Tuberkulosefürsorge hat Sie bestellt? Wann zulegt?

Der zu Hause liegende (füllt nur dieses blaumarkierte Feld Nr. 5 aus)

Лагернае пасведчанне Дз. Ф. Гутараўа

адправілі ў канцлагер у глыб Германіі. Там лёс звёў яго з яшчэ адным членам арганізацыі «Лін» — камуністам М. Ф. Пруднікам, таксама арыштаваным у лютым 1942 г.

У мэтах канспірацыі, а таксама для вядзення падрыўной, разведвальняй і агітацыйнай дзейнасці некаторыя члены группы былі накіраваны на работу ў нямецкія ўстановы. Б. І. Грыгор'еў ужо працаваў у паліўным аддзеле магістрата, А. Ф. Жукаў і інжынер Шэвялеў пайшлі ў прамысловы аддзел, В. А. Жукоўскі — у харчовы, Аганоўскі — у сельскагаспадарчы. Па прапанове штаба Р. Я. Белякоў стаў раённым ветурачом, М. В. Шамоўскі і Ф. П. Шархуцін шафёрамі ў транспартным аддзеле магістрата. Камісар падпольнай арганізацыі М. І. Бардакоў быў накіраваны ў ахову цагельнага завода. Былыя настаўнікі Г. П. Анкіновіч, Ф. І. Афанасьеў, Я. В. Шурхата, а праз нейкі час і Т. І. Грыгор'еў вярнуліся да сваёй прафесіі. Акрамя спраў падполья, настаўнікі павінны былі выконваць і свой грамадзянскі абязязак: не дазь фашыстам затлуміць галовы дзецям, тримаць іх сумленне чистым, усяляць веру ў непераможнасць Радзімы, у хуткі разгром гітлераўцаў.

На пасяджэнні штаба арганізацыі замест арыштаванага Дз. Ф. Гутараава начальнікам штаба прызначылі Ф. І. Афанасьева. За 30 гадоў жыцця гэты чалавек шмат перажыў і шмат пабачыў. Былы беспрытульны, бацькі якога загінулі ў час грамадзянскай вайны, выхоўваўся ў дзіцячым гарадку імя У. І. Леніна ў Мсціславе, закончыў 7-гадовую доследную школу пры Белпептэхнікуме. Ён добра малаў і, скончыўши Мсціслаўскі Белпептэхнікум, стаў выкладчыкам малаўання. Потым — вайна...

Радыстам «Лін» пасля арышту Гутараава стаў Г. Апанасёнак. Ён прымаў зводкі інфармбюро, а потым перадаваў іх Грыгор'еву, Анкіновічу або Шамоўскаму.

Акты дыверсій, якія адбываліся ў Мсціславе і ваколіцах, прымусілі фашистаў звярнуць увагу на моладзь. Вясной 1942 г. удзельнікі групы В. Беластроцкага былі арыштаваны жандармерыяй. Допыты і катаванні не зламілі стойкасці патрыётаў. Iх кінулі ў гестапа, потым у канцлагер, так нічога і не даведаўшыся.

Адным з метадаў барацьбы з узрастаючым народным супраціўленнем была прымусовая адпраўка моладзі на катаржныя работы ў Германію. Але колькасць адпраўленых стала б значна большай, калі б не дзеянні ўрачоў мсціслаўскага шпіталя. Яны ўваходзілі ў склад медыцынскай камісіі па аглядзе моладзі і многім выратавалі жыццё, паставіўши дыягназ цяжкіх захворванняў.

Г. Апанасёнак у 1944 г. сведчыў пра тое, як ён будучы арыштаваны ў час аблавы: «Запіскай паведаміў Грыгор'еву, што даў згоду ехаць працаўцаў у Германію і ў сувязі з гэтым з-пад арышту вызвалены. Але Грыгор'еў мне сказаў, каб я ішоў на медкамісію, дзе атрымаў вызваленне. I я сапраўды быў прызнаны непрыгодным для пaeздкі ў Германію. У камісіі былі ўрачы: Аружэйнікаў, Рэшатаў, Мет».

Усё часцей карнья атрады выязджалі ў лясы для барацьбы з народнымі мсціўцамі. Не раз вайсковыя часці немцаў і паліцыя з Мсціслава і Горак праводзілі аперациі супраць партызан у Цёмным Лесе. Але знішчыць іх не ўдалося. Няўдала закончылася і аперация карнікаў супраць байцоў атрада «Чапай». Бой у Прыбярэжскім лесе працягваўся 4 гадзіны. Фашысты адступілі, не вытрымаўши рашучага адпору.

26 жніўня 1942 г. дыверсійная група Кохава на раз'ездзе Кледнявічы чыгункі Орша-Крычаў пусціла пад адхон эшалон з жывой сілай праціўніка колькасцю больш 40

вагонаў. Санітарным і рамонтным цягнікам ворага хапіла работы на троє сутак.

З верасня 1942 г. адбыўся жорсткі бой гэтай групы з атрадам паліцыі і немцаў ў вёсцы Асінаўка, 5 верасня 1942 г. быў разгромлены нямецкі абоз каля Копцеўкі.

У ноч з 6 на 7 верасня 1942 г. у раёне станцыі Ходасы каля вёскі Залессе партызаны колькасцю ў 11 чалавек падарвалі эшалон з боепрыпасамі. Рух быў спынены на двое сутак.

Летам 1942 г. мсціслаўскія камсамольцы А. Нікіцін і В. Жымарын падарвалі мінай нямецкі вайсковы грузавік на Хіславіцкай шашы за вёскай Сапрынавічы. Яны ж, працуучы манцёрамі на пошце, неаднойчы выводзілі са строю лініі сувязі. У 1943 г. інжынер Шавялеў спаліў нямецкую лесапілку.

У чэрвені 1943 г. у выніку здрады пачаліся арышты членаў падполля. Былі скоплены ў вёсцы Пустынкі і кінуты ў падвалы гестапа С. Гаўрыленка, М. Ф. Пруднікаў і яго жонка, камсамольцы Е. К. Луцкіна, А. С. Барысенка, Ламаносаў, Х. В. Пруднікава, У. В. Раманчэнка, А. М. Савельева, М. Ц. Раманчэнка, П. Уладзімірава. Потым узяліся за падпольшчыкаў у Мсцілаве. У руکі фашысцкіх катаў трапіла і значная частка членаў мсціслаўскай арганізацыі. Амаль адначасова арыштавалі С. А. Мініча, мужа і жонку Беляковых, Я. В. Шурахту, А. Ісачкова, Быстрозорава, Аганоўскага, урачоў Далбежкіна з жонкай, Філіяна, Аружэйнікава, былога суддзю Касцянкова з усёй сям'ёй, заатэхніка Гасцілоўскага, медсясцёра Пілготу і А. Васіну, Шархуціна і Шамоўскага. Забралі 5 чалавек з ходасаўскай групы: С. А. Свірыдзенку, А. Ф. Федчанку, А. Е. Аўдзеенку, А. А. Свірыдзенка, Г. А. Свірыдзенка. Трапіў у засаду Б. Грыгор'еў. Фашысты акружылі яго ва ўласным доме. Ён спрабаваў уцякаць на веласіпедзе ў бок могілак у лясісты роў, але за ім кінуліся немцы. Аднаго гестапаўца Грыгор'еў застрэліў, аднак і сам, паранены ў ногі, упаў. Қаб не здацца ворагу, апошнюю кулю пусціў сабе ў сэрца. Гераічна загінула і яго сястра, член мсціслаўскай падпольнай арганізацыі камсамолка Марыя Грыгор'ева, сведка гібелі свайго брата. Ей удалося дабрацца да партызан. У адным з жорсткіх баёў з карнікамі яна была цяжка паранена, трапіла ў палон і загінула ў засценках гестапа ў горадзе Шумячы.

Пасля гэтых падзеяў, рызыкуючы жыццём, Ф. І. Афансаеў і П. В. Якіменка вывезлі з горада рэшткі зброі

А. М. Далбежкіна

Л. Я. Далбежкін

і даставілі яе групе Анкіновіча. Па вяртанні ў Мсціслаў П. Ф. Якіменка была арыштавана гестапаўцамі, і яе кінулі туды ж, дзе мучылі яе таварышаў. Гэта адзіная сведка, якая засталася жывой і расказала потым аб здзеках, што пераносілі савецкія людзі, і аб зрадніку. Прозвішча яго Маслакоў, ён быў шафёрам і ведаў акрамя Шамоўскага і Шархуціна некаторых іншых падпольшчыкаў.

— Я знаходзілася на двары гестапа, калі каля мяне праводзілі збітага Станіслава Мініча, — успамінала П. Ф. Якіменка. — Ён ведаў, што мяне арыштавалі пазней. Праходзячы міма, ён непрыкметна кінуў папяровы камячок. Выбраўшы зручны момант, я падняла яго і прачытала слова, якія ўрэзаліся мне ў памяць на ўсё жыццё: «Нас выдаў Маслак. Не палохайся, ён цябе не ведае. Усё адмаўляй».

Зрадніцтва Маслакова пацвярджае і жонка падпольшчыка І. А. Шархуціна. Яна ўспамінае, што за тыдзень да расстрэлу членаў арганізацыі Маслакова вызвалілі з гестапа. Фашысты пры народзе на гарадской плошчы ўзнагародзілі яго чырвонай стужкай за заслугі перад нямецкім камандаваннем і далі права мець уласны хутар.

Між тым фронт набліжаўся. А ў залітых крывёю камерах мсціслаўскага гестапа працягваліся жудасныя допыты і катаванні. Увесь горад ведаў аб тых жахах, якія тварыліся ў шэрым двухпавярховы姆 будынку. Ведаў і асабліва баяўся аднаго дня на тыдні — пятніцы, крывавай пятніцы... Баяліся таму, што менавіта ў гэты дзень у гестапа забівалі людзей.

Каты былі «акурацістамі», яны дзейнічалі «па рэгламенце». У любы дзень тыдня фашисты юдаеды маглі выколваць вочы, драбіць пальцы рук і ног, збіваць драчным арапнікам, запальваць зоркі на спінах людзей, на вачах ў матак цкаваць аўчаркамі гадавалых дзяцей, абразаць вуши, насы... У пятніцу ж такімі «дробязямі» не займаліся. У гэты дзень толькі забівалі. Стрэлам у рот ці ў патыліцу, ударам сякеры па галаве альбо звычайнай драчной пятлёй... Толькі ў пятніцу шайка галаварэзаў на чале з нямецкім камендантам Мсціслава — «доктарам хімічных навук» Шрэдэрам і лейтэнантам жандармеры Баўэрам адчувала сябе задаволенай.

Здзекі, катаванні, допыты, расстрэлы... Але і праз гэтыя крывавы туман на волю праходзілі думкі і слова адважных патрыётаў. Іх сэрцы былі на волі, з тымі, хто працягваў барацьбу, хто нёс здратаванай Мсціслаўшчыне і Беларусі страчаную волю і шчасце. Іх думкі былі з дзецьмі.

«Мамачка! Захавай дзяцей, пакуль не прыйдуць на шы. Потым аддай іх у дзетдом. Яны пойдуць у школу, Радзіма іх выхавае, не пакіне». Гэту запіску пераслала на волю А. Р. Белякова, у якой засталіся два сыны — 2-гадовы Юра і 7-гадовы Артур.

«Дарагія мае Галя і дзеткі! Пішу вам апошні раз. Заўтра нас расстраліяюць... Галя! Беражы дзяцей, я хачу, каб яны дачакаліся свабоды...» Гэтыя слова былі напісаны алоўкам на палосцы шпалераў жонкай Далбеж-кіна. Запіску захавала да сённяшняга дня дачка Нэля.

Урач Л. Е. Філіян-Фрыдлянд сам сабе ўскрыў вены і сканаў ад страты крыві. Пасля двухмесячных допытаў частка патрыётаў загінула, не вытрымаўшы катаванняў, астатнія былі зажывা пахаваны...

Ясным жнівеньскім ранкам 1943 г., у апошнюю пятніцу месяца, раздзетых, босых іх, 30 чалавек, гналі трох кіламетры да Янаўскага лесу, дзе ўжо была падрыхтавана магіла. Тых, хто не мог ісці, везлі ў закрытай машыне. Праз дошкі бартоў сачылася на пыльнью дарогу кроў...

Калі першыя камякі зямлі ўпалі на іх галовы, усе, хто яшчэ меў сілы, заспявалі «Інтэрнацыянал». Іх засыпалі ўсё вышэй і вышэй, а песня не змаўкала. Яна гучэла з-пад зямлі як сімвал нязломнай волі, як надыходзячая помста, што набліжалася адтуль, дзе ўзыходзіла яснае сонца, сонца вызвалення.

Засыпаная магіла яшчэ доўга варушилася, прыглушаныя зямлёй стогны чулі жыхары вёскі Янаўка. Потым ўсё сціхла...

А праз некалькі гадзін стаялі над магілай, схіліўшы галовы, партызаны батальёна Асокіна. Іх паслала для выратавання падпольшчыкаў камандаванне 13-ай партызанскай брыгады С. А. Мазура. Але бai ў дарозе затрымалі партызан, яны спазніліся... Здарылася гэта 12 жніўня 1943 г.

28 жніўня 1943 г. у Чавускіх лясах быў створаны Мсціслаўскі падпольны РК КП(б)Б. Першым сакратаром стаў В. В. Уласаў, сакратарамі — Ц. Я. Сакалоўскі і Дз. Ф. Вайстроў. Тады ж узнік Мсціслаўскі падпольны РК ЛКСМБ. Першым сакратаром быў зацверджаны Д. А. Храмаў.

Члены падпольнага райкома камсамола прыбылі да месца прызначэння 8 верасня 1943 г. і адразу ж разгарнулі работу па наладжванню сувязі з камсамольцамі горада і з партызанскімі атрадамі.

А на ўсходзе ўсё бліжэй грымелі бai. 28 верасня 1943 г. воіны 344-ай стралковай дывізіі ва ўзаемадзеянні з 196-ай асобнай танкавай брыгадай і 54-ым гвардзейскім мінамётным палком 49-ай армii Заходняга фронту занялі Мсціслаў. Са слязьмі радасці на вачах, букетамі восеніскіх кветак сустрэлі іх жыхары горада.

Адразу ж пасля вызвалення пачаліся раскопкі вялікіх магіл у ваколіцах Мсціслава. У іх знаходзіліся сотні трупаў старых, жанчын, грудных дзяцей, падлеткаў — людзей розных нацыянальнасцей — беларусаў, рускіх, яўрэяў, цыганоў. У падвале турмы знайдзена 18 чалавек, замучаных 24 верасня, за 4 дні да прыходу Чырвонай Армii у апошнюю «крыявую пятніцу». Қаб захаваць сляды сваіх злачынстваў, гестапаўцы ў падвале выкапалі яму, у 6 радоў паклалі ў яе закатаўаных і засыпалі торфам. Сярод ахвяр былі апазнаны 9 жыхароў Мсціслава і вёскі Сапрынавічы: Б. П. Качнёў, Ц. Ф. Сакалоўскі, А. Т. Усачкоў, М. П. Кароткін, Я. К. Уласенка, В. У. Канабраткін, М. Андрэнка, М. П. Лабашоў, І. Р. Сака-

лоўскі. Іх скапілі за тое, што ратавалі ад фашыстаў збітых савецкіх лётчыкаў.

Акт, складзены грамадзянскай і вайсковай экспертызнымі камісіямі, сведчыць наступнае: «Непасрэдна вінаватымі ў гэтых зверскіх забойствах з'яўляюцца нямецкі камендант г. Мсціслаў Шрэдэр, лейтэнант жандармерыі Баўэр, начальнік паліцыі — здраднік Курышаў, каты Ціханоўскі і Дубікоўскі». Над целамі замучаных людзей салдаты Чырвонай Арміі пакляліся адпоміць ворагу за нявінна пралітую кроў народа. Па звестках на 1 студзеня 1944 г. за 27 месяцаў акупацыі Мсціслаўшчыны фашыстамі было знішчана: 3081 дом калгаснікаў раёна, 481 дом у горадзе (60 працэнтаў жылога фонду), 1804 грамадскія пабудовы ў калгасах, 11 прадпрыемстваў, 2 МТС, 3 саўгасы, 5 сярэдніх, 8 няпоўных сярэдніх і 36 пачатковых школ, 16 хат-чытальняў, 5 бібліятэк. Расстрэляна і замучана 2428 чалавек, выгнана ў рабства 1234 чалавекі. Агульныя страты раёна — 349 млн. 421 тыс. рублёў.

Тым не менш, вызвалены ад ворага раён за 1943 г. выканалі ўсе планы здачы прадуктаў дзяржаве: хлебапастаўкі — на 103, бульбы — на 140, агародніны — на 123, мяса — на 137, сена — на 337 працэнтаў. Былі адноўлены ўсе калгасы. На 1 студзеня 1944 г. працавалі 4 сярэднія і 13 няпоўных сярэдніх школ, 71 пачатковая.

Пасля вызвалення Мсціслава стала вядома аб мно-
гіх людскіх трагедыях у перыяд акупацыі. За сувязь з партызанамі быў расстрэляны старшыня Пячонкаўска-
га сельсавета М. І. Вертліб і 5 чалавек яго сям'і, стар-
шыня і рахункавод калгаса «Прамень Кастрычніка»
І. М. Беразоўскі і П. Канатаў, сёстры Жэня і Валя
Галёнкі. Многія мсціслаўцы і пасля вызвалення гора-
да працягвалі змагацца супраць фашыстаў. Рэдак-
тарам батальённай газеты быў былы кіраўнік Мсціслаў-
скага падполля Г. П. Анкіновіч. Ен атрымаў узнагаро-
ды: орден Славы III і II ступеняў, Айчыннай вайны II сту-
пені, медаль «За перамогу над Германіяй». Дабіваў во-
рага С. К. Марусаў — былы кіраўнік ходасаўскіх пад-
польшчыкаў. Прыклады героязму паказвалі «лінаўцы»
В. А. Жукоўскі, І. Ф. Афанасьеў, П. В. Якіменка, А. Ф. Жу-
каў, М. В. Шэкун і інш. Смерцю храбрых загінуў у
баях камісар Мсціслаўскага падполля М. І. Бардакоў,
а таксама падпольшчыкі Л. М. Зайцаў, І. М. Гладкоў,
І. Ф. Базылеў, Е. Е. Сцяпанаў, А. Малчанаў.

Некалькі ўраджэнцаў Мсціслаўшчыны сталі Героямі Савецкага Саюза. Сярод іх — танкіст генерал-маёр П. М. Рудкін, пехацінцы І. М. Паўловіч, Я. І. Качанаў, танкіст І. К. Вальваценка, лётчыкі У. Р. Жыгуноў і Я. І. Ганчароў. Многія ўзнагароджаны медалём «Партызану Вялікай Айчыннай вайны».

Тысячы мсціслаўцаў не прыйшлі з вайны. Да статкоў сказаць, што са 135 настаўнікаў, прызваных на фронт у 1941 г., жывымі вярнуліся толькі троє. Цаной уласнага жыцця яны здабылі мір і свабоду для народаў усёй Еўропы.

ЖЫВЕ СТАРАЖЫТНЫ МСЦІСЛАЎ!

У полымі вайны гінулі не толькі людзі, але і помнікі. Была ўзорвана Траецкая царква, спалены будынкі Тупічэўскага манастыра. Канчаткова яго разбурылі ўжо ў пасляваенны час і на тым месцы ўзвялі масласырзавод. Лёс раскідаў мсціслаўцаў па краіне, частка з іх пасля вайны так і не вярнулася ў родны горад. У першую чаргу гэта датычыла інтэлігэнцыі, карэнных мсціслаўцаў. Культурнае жыцце ў Мсціславе паступова пайшло да занядаду. У 1954 г. у Крычаў перавялі педвучылішча, закрылася школа жывёлаводаў. Аднак і ў пасляваенны час многія мсціслаўцы папоўнілі шэрагі беларускай інтэлігэнцыі, здабылі шырокую вядомасць як у рэспубліцы, так і за межамі.

Доўгі час кіраўніком савецкай навуковай школы ў галіне фізікі цвёрдага цела быў П. П. Кабека (1897—1954), сябра і паплечнік такіх вядомых навукоўцаў, як А. Ф. Іофе і І. В. Курчатаў.

Нарадзіўся вучоны на Мсціслаўшчыне ў невялікай вёсачцы Кудрычы, вучыўся ў Віленскай і Мсціслаўскай гімназіях, потым у Маскоўскім універсітэце, але скончыць яго перашкодзіла першая сусветная вайна. Пасля вучобы ў Горацкім сельскагаспадарчым інстытуце трапіў у 1925 г. у Ленінградскую фізіка-тэхнічную лабараторыю, дзе і стаў сапраўдным навукоўцам. У 1935 г. ён паспяхова абараніў доктарскую дысертацыю, а ў наступным атрымаў званне прафесара. У 1943 г. стаў членам-карэспандэнтам АН СССР. Адным з першых даследаваў аморфныя рэчывы.

Цікавую кніжку, прысвечаную ўсім этапам навуковай дзейнасці П. П. Кабекі, напісаў пісьменнік і мовазнавец

Георгій Юрчанка, аднавясковец знакамітага фізіка. Яго творчы лёс таксама заслугоўвае ўвагі. У 1960-ыя гады на старонках мсціслаўскай раённай газеты «Святло Кастрычніка» пачалася журналісцкая дзеянасць Георгія Юрчанкі (нарадзіўся ў 1928 г.). У 15 нумарах быў надрукаваны яго нарыс па гісторыі Мсціслаўшчыны. Нарысы і замалёўкі пісьменніка з'яўляюцца таксама на старонках «Звязды» і «Чырвонай змены», «Літаратуры і мастацтва», «Полымя», «Вожыка». Вядомы Г. Юрчанка і як літаратурны крытык. Яго пяру належыць шэраг артыкулаў і рэцэнзій, прысвечаных аналізу твор-часці розных беларускіх пісьменнікаў. Дарэчы, ён першы адгукнуўся добрым словам на аповесць Васіля Быкава «Жураўліны крык». Шмат працуе пісьменнік у галіне сатыры і гумару. Мае некалькі кніжак пародый і эпіграм. Аб шматграннасці інтэрэсаў Г. Юрчанкі сведчыць праца па зборы, вывучэнні і сістэматызацыі асаблівасцей гаворак Мсціслаўшчыны. Ён выдаў каля дзесятка кніг па народнай лексіцы і фразеалогії, сярод іх трохтомны фразеалагічны слоўнік.

Больш за тры гады пражыў у Мсціславе вядомы пісьменнік Эрнест Ялугін, таксама напачатку супрацоўнік мсціслаўскай раённай газеты. Старажытны горад назаўжды прывабіў да сябе, паслужыў тэмай для шматлікіх эсэ, гістарычных раманаў і аповесцей. У 1971 г. з'явілася аповесць «Мсціслаўцаў посах», прысвечаная юнацкамі гадам аднаго з нашых першадрукароў — Пятра Мсціслаўца. Другі твор пісьменніка — «Апошні князь» апавядыае пра складаны лёс мсціслаўскага князя Фёдара, які жыў у XVI ст. У 1984 г. на экраны выйшаў тэлефільм «Мсціслаў: звені часу», сцэнарый напісаны Э. Ялугіным.

Мсціслаўскай мінуўшчыне прысвечана апошняя праца знакамітага беларускага пісьменніка Уладзіміра Караткевіча. Яго кніжка «Мсціслаў». Эсэ пра гісторыю і людзей адной зямлі» выйшла ў выдавецтве «Беларусь» у 1985 г. Праўда, нажніцы цэнзуры вельмі папсавалі гэта цікавае выданне.

Краявіды Мсціслаўшчыны, яе жыхароў увекавечвалі тутэйшыя мастакі. Шмат працевала над вобразамі мясцовых цыганоў Алена Шматава. Ад яе эстафету пераняў сын Аркадзь Дабрынін, партрэтыст, член Саюза мастакоў СССР, выкладчык Маскоўскага педінстытута. Мастак-рэстаўратар Юрый Маліноўскі, які скончыў Мсціслаўскую школу-інтэрнат і Беларускі тэатральна-мастакскі

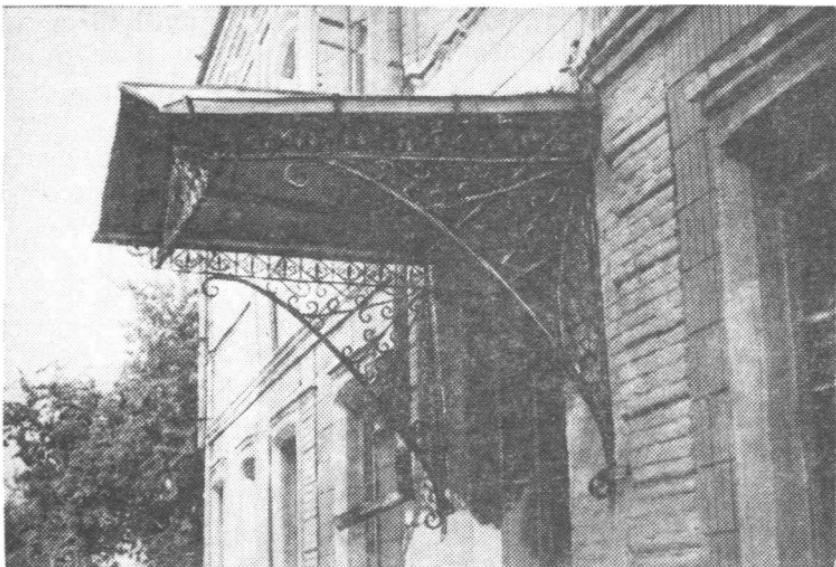
Помнік П. Мсціслаўцу

інстытут, шмат гадоў працаваў над аднаўленнем фрэсак мсціслаўскага кармеліцкага касцёла. Ён выкладаў ма-люнак у мясцовым прафесійна-тэхнічным вучылішчы. Стварыўшы і ўзначаліўшы мясцовую філію Беларуска-га экалагічнага саюза, змагаецца за чысціню наваколь-нага асяроддзя. Яго малодшы брат Мікалай, скульптар, вучань знакамітага А. А. Анікейчыка, сваю дыпломную працу прысвяціў Пятру Мсціслаўцу. Помнік першадру-кару, адліты па яго эскізе, устаноўлены на самай ста-ражытнай плошчы горада, паміж будынкамі былой гім-назіі і езуіцкага касцёла.

Для развіцця на Мсціслаўшчыне краязнаўства шмат зрабілі мясцовыя настаўнікі. Адзін з іх — П. Дз. Урублеў-скі нарадзіўся ў Мсціславе ў 1920 г., у 1940 г. скончыў Мсціслаўскі педтэхнікум, прычым вучобу сумяшчаў увесь час з працай выхавацелем у дзіцячым доме. У 1941 г. разам з іншымі супрацоўнікамі эвакуіраваў 360 дзяцей у Мардовію. У 1944 г. вярнуўся на радзіму. З 1951 г. працаваў выхавацелем у Мсціслаўскай школе глухіх дзя-цей, займаўся краязнаўчай работай, збіраў матэрыялы па гісторыі горада. Ён паставіў пытанне аб стварэнні школьнага краязнаўчага музея. Выкладчыкі і дзецы пра-цавалі на археалагічных раскопках пад кірауніцтвам Л. В. Аляксеева і ў знак удзячнасці атрымалі некато-рыя знаходкі для музейнай экспазіцыі. Кожны год му-зей папаўняўся этнографічнымі, нумізматычнымі і іншымі экспанатамі. У 1967 г. ён атрымаў званне народнага, а ў 1970 г. быў прадстаўлены ў Маскве на ВДНГ на вы-стаўцы школьных музеяў краіны і атрымаў пяць медалёў. Зараз заслужаны настаўнік БССР П. Дз. Урублеўскі на пенсіі, але з'яўляецца грамадскім інспектарам па ахое помнікаў гісторыі і культуры, працягвае займацца краязнаўчай дзейнасцю.

Шмат матэрыялаў, прысвечаных удзелу мсціслаўцаў у рэвалюцыі, грамадзянскай і Вялікай Айчыннай войнах, сабраў настаўнік гісторыі У. Л. Гасянкоў. Разам з дру-гім мсціслаўцам — А. А. Ясінскім яны напісалі гісто-рычна-еканамічны нарыс пра Мсціслаў, які выйшоў у выдавецтве «Беларусь» у 1975 г.

Доўгі час працаваў намеснікам дырэктара Мсціслаў-скай школы-інтэрната для глухіх дзяцей М. М. Манышаў. За плённую работу ён узнагароджаны медалём імя Н. К. Крупскай, удастоены звання заслужанага настаў-ніка БССР. М. М. Манышаў прымаў удзел у падрых-тоўцы шасці падручнікаў, сам напісаў адзін з іх.

Дэкаратыўнае кавальства. Будынак пачатку XX ст.

Не адзін год змагаліся мсціслаўцы, каб стварыць у горадзе і дзяржаўны музей. Пасля працяглых намаганняў грамадскасасці ў 1988 г. у Мсціславе нарэшце створаны гістарычна-археалагічны музей, які размясціўся ў прыбудове да кармеліцкага касцёла. Узначаліў яго млады гісторык Сяргей Клімаў. Трапіўшы аднойчы ў Мсцілаву на раскопкі, ён так зацікавіўся мінулым гэтага краю, што пераехаў сюды на сталае жыццё. Музей мае больш за 15 тысяч экспанатаў. Яго супрацоўнікі змаглі аб'яднаць вакол сябе добраахвотных памочнікаў — мясцовых хлопчыкаў і дзяўчыннак, якія дапамагаюць у пошуку новых знаходак. Неўзабаве ў будынку былога пошты, што існуе ад пачатку XX ст., адкрыцца першая музейная экспазіцыя.

Першы генеральны план архітэктурнай забудовы Мсціслава быў распрацаваны ў 1961 г. Ён прадугледжваў знос комплексу гандлёвых радоў і пабудову на месцы гістарычнага цэнтра горада звычайных цагляных пяціпавярховых будынкаў, што цалкам знішчыла б стара-жытную планіровачную структуру.

Выратаванне гістарычнага цэнтра нам бачыцца толькі ў комплексным падыходзе да яго архітэктурнага асяроддзя. Гэта і поўная рэстаўрацыя найбольш значных

помнікаў архітэктуры, і аднаўленне страчаных элементаў цаглянай забудовы, і пабудова новых дамоў, абрысы якіх не супярэчылі б планіроўцы, што склалася гістарычна.

Да сучасных помнікаў архітэктуры адносіцца насыпаны каля ўезду ў горад з боку Магілёва мемарыяльны курган, упрыгожаны сціплым, але велічным абеліскам. Ля яго падножжа замуравана капсула з прозвішчамі сыноў і дачок Мсціслаўшчыны, што аддалі сваё жыццё ў змаганні з ворагам. Насупраць кургана — гранітны барэльеф з мужнімі постацямі воінаў.

У 1981 г. Мсціслаў уключаны ў рэспубліканскі турысцкі маршрут. Збудавана новая пяціпавярховая гасцініца, якая ветліва расчыніла свае дзвёры напярэдадні юбілею — 850-годдзя горада (адзначаўся ў 1985 г.). Перад юбілеем праводзілася рэстаўрацыя і рамонт шматлікіх помнікаў гісторыі і архітэктуры.

Адраджэнне старажытнага горада пачалося. У бліжэйшы час будзе зроблены праект рэгенерацыі Мсціслава, у які ўвойдуть: утварэнне ахойнай зоны археалагічнага культурнага слоя, тэхніка-еканамічнае абурнтуванне комплекснай рэстаўрацыі і сучаснага прыстасавання ўсіх помнікаў гісторыі і архітэктуры ў горадзе і яго наваколлі, новы ўдасканалены генеральны план Мсціслава.

ЛІТАРАТУРА

- Археографический справочник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси, издаваемый при управлении Виленского учебного округа. Вильна, 1867, Т. II.
- Алексеев Л. В. Городище «Девичья гора» в Мстиславле //Краткие сообщения Института археологии АН СССР, 1963. Вып. 94.
- Алексеев Л. В. Древний Мстиславль //Краткие сообщения Института археологии АН СССР. 1976. Вып. 146.
- Алексеев Л. В. Смоленская земля в IX—XIII вв. М., 1980.
- Баравы Р. В., Трусаў А. А. Помнікі старажытнага Мсціслава. Мн., 1985.
- Ганецкая І., Здановіч Н., Трусаў А. Вытокі беларускага фаянсу //Мастацтва Беларусі, 1988. № 6.
- Здановіч Н. І., Трусаў А. А. Мсціслаўскі посуд XV—XIX стст. //Помнікі гісторыі і культуры. Новыя адкрыцці. Мн., 1985.
- Караткевіч У. Мсціслаў-Мстиславль: Эсэ пра гісторыю і людзей адной зямлі. Мн., 1985.
- Краснянский В. Г. Город Мстиславль //Записки Северо-Западного отдела Императорского русского географического общества. Кн. 3. Вильна, 1912.
- Пятницкий И. Тупичевский монастырь. Могилев на Днепре, 1907.
- Ржавуская Т. Насценныя роспісы ў царкве б. Тупічэўскага манаства ў Мсціслаўлі //Запіскі аддзелу гуманітарных навук. Кн. 6. Працы камісіі гісторыі і мастацтва. Т. I. Менск, 1928.
- Сагановіч Г. М. Кавальская вырабы сярэднявечнага Мсціслава // Помнікі мастацкай культуры Беларусі. Новыя даследаванні. Мн., 1989.
- Собаль В. Е., Ткачоў М. А., Трусаў А. А., Угрыновіч У. В. Беларуская кафля. Мн., 1989.
- Сташкевіч А., Трусаў А. Дрыготкі водбліскі даўніны //Мастацтва Беларусі, 1989. № 4.
- Ткачев М. А. Замки Белоруссии. Мн., 1987.
- Ткачоў М., Трусаў А. Манеты з Крычава і Мсціслаўля //Спадчына, 1990. № 4.
- Трусаў А. Мсціслаўская кастарэзная майстэрня //Помнікі гісторыі і культуры Беларусі. 1989. № 1.
- Трусаў А. А., Ткачоў М. А., Мяцельскі А. А. Некаторыя вынікі археалагічнага вывучэння акольнага горада Мсціслава XII—XVII стст.// Весці АН БССР. Сер. грамад. навук. 1990. № 2.
- Трусов О. А. Мстиславльские изразцы //Памятники культуры. Новые открытия. М., 1990.
- Яніцкая М. М., Сташкевіч А. Б. Мсціслаўскае шкло XVI—XIX стст.// Помнікі культуры. Новыя адкрыцці. — Мн., 1985.
- Ясинский О. А., Гасенков В. Л. Мстиславль: Ист.-экон. очерк.-Мн., 1975.

Змест

Слова пра аўтараў	3
Мсцілаў — імя старажытнае (М. А. Ткачоў, А. А. Трусаў)	6
«Мсцілаў — не аднаго сцінуў» (М. А. Ткачоў)	16
Матэрыяльная культура сярэдневяковага Мсцілава. Дзейнасць Сцяпана Іванава (Палубеса) і Пятра Мсцілава (А. А. Трусаў)	25
Архітэктура Мсцілава XVII—XVIII стст. (А. А. Трусаў)	46
У складзе Расійскай імперыі (М. А. Ткачоў)	59
Напярэдадні новай эпохі (М. А. Ткачоў)	67
У віхуры грамадзянскай вайны (М. А. Ткачоў)	70
Мсцілавічына ў 20—30-ых гадах (М. А. Ткачоў)	80
У змаганні з фашизмам (М. А. Ткачоў)	87
Жыве старажытны Мсцілаў! (А. А. Трусаў)	103
Літаратура	109

НАУЧНО-ПОПУЛЯРНОЕ ИЗДАНИЕ

**ТКАЧЕВ Михаил Александрович, ТРУСОВ Олег Анатольевич
ДРЕВНИЙ МСТИСЛАВЛЬ**

**Минск, издательство «Полымя», 1992
На белорусском языке**

НАВУКОВА-ПАПУЛЯРНАЕ ВЫДАННЕ

**ТКАЧОЎ Міхайл Аляксандравіч, ТРУСАЎ Алег Анатольевіч
СТАРАЖЫТНЫ МСЦІСЛАЎ**

**Загадчыца рэдакцыі Л. І. Круглова
Рэдактар А. І. Саламеўіч
Мастацкі рэдактар Ю. І. Паддубскі
Тэхнічны рэдактар Л. В. Сторажава
Карэктар Я. А. Лукошка**

ІБ № 915

Здадзена ў набор 25.02.91. Падпісана да друку 30.12.91. Фармат 84×108¹/32. Папера для размнажальных аппаратуў. Гарнітура літаратурная. Афсетны друк. Ум. друк. арк. 5,58. Ум. фарб.-адб. 6,93. Ул.-выд. арк. 5,93. Тыраж 6300. Выд. № 8440. Зак. 293. Цана 1 р.
Выдавецтва «Полымя» Дзяржаўнага камітэта Рэспублікі Беларусь па друку. 220600, Мінск,
пр. Машэрава, 11.

Друкарня «Победа», 222310, Маладзечна, в. Таўлая, 11.

Ткачоў М. А., Трусаў А. А.

Т 48 Старажытны Мсціслаў. — Мн.: Полымя, 1992. —
110 с.: іл. — (На родным краи).

ISBN 5-345-00384-X.

Ткачев М. А., Трусов О. А. Древний Мстиславль.

Чытач даведаецца пра адзін з найстараражытнейшых гарадоў Беларусі, гісторыя якога багатая на падзеі і знамінальныя, і драматычныя. Кніга знаёміць з матэрыяльнай культурай сярэдневяковага Мсціслава, з помнікамі архітэктуры і іншымі памятнымі мясцінамі горада. Расказваеца пра выпрабаванні, што выпалі на долю мсціславцоў і ў далёкім мінульым, і ў часы нядавнія, пра славутых сыноў гэтай зямлі.

Для шырокага кола чытачоў.

**Т 0503020903-083 16-91
М 306(03)92**

ББК 63.3 (2Б)